

nummer 2 **Gemerts Heem** zomer 2025

Inhoudsopgave

Het thuishonk van de gemeente <i>Simon van Wetten</i>	1
Historische informatie steeds beter te vinden <i>Casper Kalb</i>	13
Gemert Vorstendom, bijna was het er nog geweest! <i>Ad Otten</i>	17
Graf van Philip Sutorius. <i>Cas Jamin</i>	22
Kiek Naw - Grensoverschrijdend gedrag <i>Paul Verhees</i>	29
Fellenoord: een scherpe verklaring <i>Ad Otten</i>	30
Oorlogsvondst op de skelft <i>Casper Kalb</i>	34
Kapittelstokjes	
D'n himmel of een skup éérd <i>Ad Otten</i>	36
God had geen licht aan <i>Ad Otten</i>	37
Ik had een wapenmakker <i>Ad Otten</i>	37
Aanvulling Gemerts Woordenboek <i>Harry Slits en Wim Vos</i>	39

Het thuishonk van de gemeente

Naar aanleiding van de officiële ingebruikneming van de vernieuwde publieke ruimte in het gemeentehuis op 12 maart jongstleden werd door het personeel van het gemeentearchief in de belendende tentoonstellingsruimte een kleine foto-expositie ingericht, met aandacht voor de gemeentehuizen die in de gemeente Gemert en in de gemeente Bakel en Milheeze dienst hebben gedaan. Reden om de diverse zetels van het gemeentelijk bestuur – en daarvoor van de vrije, soevereine rijksheerlijkheid Gemert – terug in de herinnering te brengen.

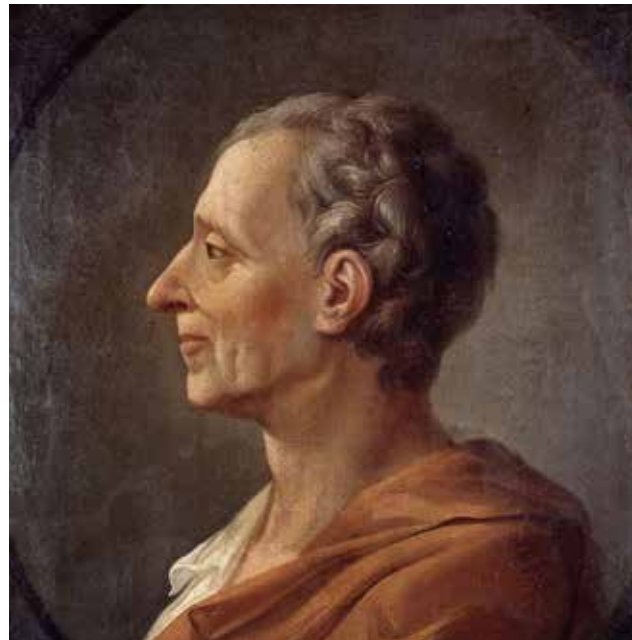
De schepenen

In de eeuwen dat de Duitse Orde de heerlijkheid Gemert bestierde, zou je de schepenen de uitvoerende macht kunnen noemen.

Goed, Montesquieu moest zijn Trias Politica nog bedenken, en de manier waarop Gemert tot 1794 werd bestuurd zou de goedkeuring van de grote filosoof zeker niet hebben weggedragen, maar daar waar de wetgevende macht in de persoon van de (land)commandeur namens de Duitse Orde werd vertegenwoordigd, regelden de schepenen de dagelijkse gang van zaken in het dorp. Feitelijk hadden zij een driedelige functie: naast het bestuur hielden zij zich ook bezig met de rechtspraak en met notarieel en administratief werk, zoals het opstellen van testamenten en het verlijden van transportakten van onroerend goed.

Verhoudingen met de landcommandeur

Wie was de echte baas? Landcommandeur graaf Van Schönborn schrijft in 1710 een forse brief met al even forse bewoordingen aan zijn commandeur te Gemert. Boos uit hij zijn verwonde-

Montesquieu, de bedenker van de Trias Politica, de driedeling van de macht.

ring over het oordeel dat de schepenen zich in een bepaald proces “hebben durven toe-eigenen”. De landcommandeur oordeelt zelf: “*Dit kwaad is*

Herberg De Wildeman, aan die Plaetse.

*in het bijzonder strijdig met de aan mij compe-
terende soevereiniteit en de hoge orde is onder-
mijnd door mij aan de kennis en beslissing in deze
te onttrekken. Ik verklaar dan ook het vonnis van
de schepenen als nulla van waarde.”¹*

Ja, het kasteel beheerste als imponerend gebouw,
maar zeker ook als uitvalsbasis van de Duitse rid-
ders, in meerdere opzichten het dorp.

Waar zetelde de schepenbank?

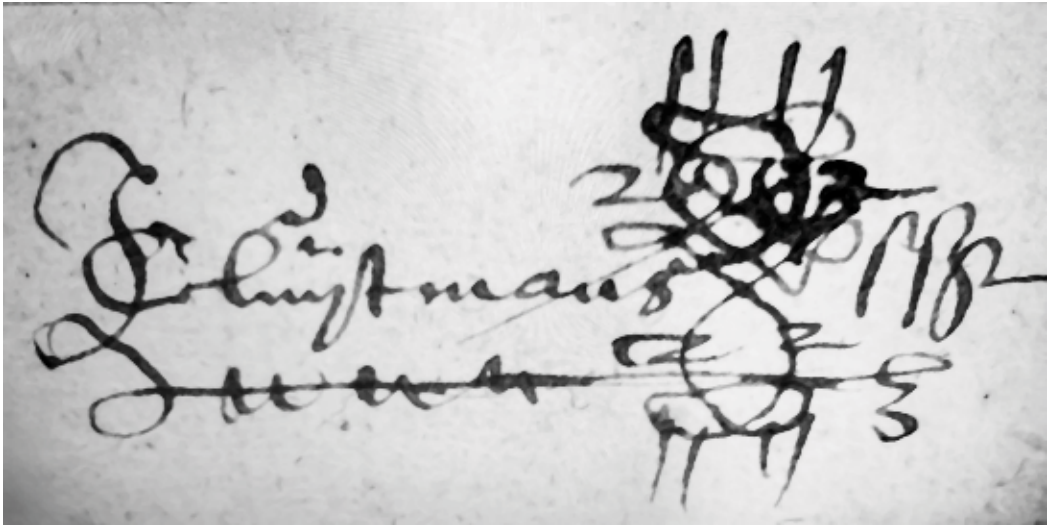
Een echt gemeentehuis bestond nog niet. Met
regelmaat vergaderden de schepenen in het

kasteel, maar nóg vaker kwamen zij bijeen in een
van de grotere herbergen, zoals Sint Joris of De
Wildeman, beide gelegen aan het Ridderplein,
destijds nog die Plaetse of de Merckt genoemd.
De indruk bestaat wel dat de zeven leden van de
schepenbank met de schout en de secretaris er
een aparte ruimte tot hun beschikking hadden.
Besturen is één ding, verlijden weer iets heel
anders. Bij de bestuurlijke zaken was het toch
wel de bedoeling dat zoveel mogelijk schepe-
nen aanwezig waren, bij het verlijden, dus het
notariële aspect van het schepenbestaan, was de

aanwezigheid van twee schepenen al voldoende. Zij dienden hun naam – als zij dat al konden – onder de door de secretaris opgestelde akte te zetten. Ook al valt het woordje ‘secretarij’ maar zeer zelden, toch valt uit bepaalde aanwijzingen

‘comptoir’ naast twee schrijflessenaren ook al zijn schrijfspullen ontvreemd, tot en met het zandlepeltje (voor het gedoseerd strooien van zand over de nog natte inkt) aan toe.⁴

Aan alles komt een eind, ook aan het tijdperk van

De onnavolgbare handtekening van secretaris Jan Cluijtmans.

af te leiden dat je als inwoner van Gemert die een huis of een stuk grond te verkopen had, terecht kon bij de secretaris thuis.²

Zo werd bij secretaris Jan Cluijtmans na diens overlijden in het pestjaar 1636 – hij was een van de vele slachtoffers van de Zwarte Dood – door de schepenen een zoektocht in zijn huis georganiseerd naar alle daar bewaarde documenten en minuutakten.³ Bij secretaris Johan van Lee werden tijdens een inbraak in diens huis – in de nacht van 24 op 25 maart 1663 – uit zijn

de Commanderie der Duitse Orde. Op 24 september 1794 trokken Franse revolutionaire soldaten Gemert binnen. Zij kwamen vrijheid, gelijkheid, broederschap en al heel snel ook ‘contributions’, belastingen brengen. Zij hadden ronduit een hekel aan adellijke personen en de vertegenwoordigers van de Duitse Orde hadden om die reden en zekerheidshalve het kasteel en Gemert al voor de komst van het Franse leger verlaten. Het nieuw gevormde gemeentebestuur kon dus de verlaten burcht betrekken. Op 11 december 1798 ontving de gemeente een brief van het departementaal

Schilderij, teruggevonden in de pastorie. Geheel links de kosterswoning, daarnaast de klokkentoren, dan de poort naar het kerkhof, vervolgens "het huiske met een boterwaag daarin" en uiterst rechts de hoek van De Korenbeurs.

naar het Boterhuis dan maar?

bestuur over de huur van het kasteel, "waarin u nu al zeven maanden uw vergaderingen belegt".⁵

Toen Napoleon in 1809 de Duitse Orde ophief, kwam het kasteel in handen van maarschalk Nicolas Charles Oudinot. Deze verkocht het op 15 februari 1813 aan de heer Adriaan van Riemsdijk, muntmeester te Maastricht. Aan het einde van de Franse Tijd was het op economisch gebied in heel Nederland kommer en kwel. Nog voordat Napoleon in 1814 op weg was naar zijn verbanningsoord Elba, werd ook in Gemert de financiële balans opgemaakt. De ooit door de Fransen beloofde volle graanzolders en overvloeiende spijkelders bleken angstaanjagend leeg. Het nieuwe gemeentebestuur – nieuw ook omdat de gemeente voortaan door een burgemeester, wethouders en een gemeenteraad werd bestuurd – kon het kasteel blijkbaar niet (terug)kopen. Terug

Boterhuisje als uitvalsbasis van het gemeentebestuur

Een Boterwaag. Het tilt het dorp op in aanzien, het biedt voordelen in de *negossie* en Gemert heeft er een markante plek bij in de *Straet*. Want er is nu, in 1747, eindelijk een mogelijkheid én een plaats gekomen voor zo'n *skon huiske*, namelijk naast het klokhuis voor de kerk. Daar staat een oud, vervallen huisje, maar dat valt op te knappen.

Drossaard en schepenen laten de Hoogwaardige heer landcommandeur Ferdinand Damian vrijheer van Sickingen weten dat zij tot soelaas en gerief van de arme ingezetenen van Gemert gaarne zouden erigeren een huiske met een boterwaag daarin, ter plaatse hier in de Straet op een hoek van het kerckhof, daer geen begraeffenis geschiedt, tussen het clockhuis en het erf van de erfgenamen Leenard de Lauwre.

De leden van het dorpsbestuur willen het huiske en de waag uit de gemeentepeningen bekostigen. De gemeente zal profiteren van de verpachting van de boterwaag en van het weeggeld dat op de vastgestelde dag betaald moet worden voor het wegen van alle geleverde en te verkopen boter. Dat loopt aardig op: van iedere weging een duit, van elke 100 pond boter een stuiver plus vier duiten, en de boete van 6 gulden bij de in gebreke blijvende, 1/3 voor de heer, 1/3 voor de officier, 1/3 voor de aanbrenger. Drossaard en schepenen vragen permissie.

Komen we voor de vraag hoe die boterwaag eruit moet komen te zien en hoe de inrichting zal zijn. Zoals gezegd gaat het om de verbouwing van een al bestaand huisje. Er komt bijvoorbeeld een schouwmantel in, en de vloeren worden met Hollandse klinkers *bevloerd*. Alle deuren krijgen deurklinken, en de buitendeur ook nog een buiten-sleutelgat met een ijzeren sleutelplaatje. Er komt een schuifraam aan de straatkant en een knipslotje in de buitenvensters. De bovenvensters moeten worden aangepast en de deur boven in de gevel moet worden afgeschaafd, sluitbaar worden gemaakt en deels van glas worden voorzien. De nagelgaten in de buitendeur moeten met stopverf toegestopt worden. De *binnenglasramens*, met name in het oude *kamerke* naast het kerkhof, moeten dieper in de sponningen worden gezet. Ook de zijdeur, aan de kant van het klokhuis, moet flink opgeknapt worden. Dat geldt ook voor het Engelse schuifraam – schuift linksom – op de verdieping, ook aan de zijde van het klokhuis. Het bestek van de trapafgrond is niet voorhanden, dus daar moet nog eens goed naar gekeken worden. De ankerribben zowel boven als

onder de zoldering moeten op de balken vastgemaakt worden. In het ovaal boven de voordeur ontbreekt het glas. Het bovenste venstertje in de achtergevel naast de kerk moet gangbaar worden gemaakt.

Als het allemaal klaar is heeft Gemert de *skonste boterwaag* – en bovendien een vaste plek voor de heren schepenen – van de hele wereld.⁶

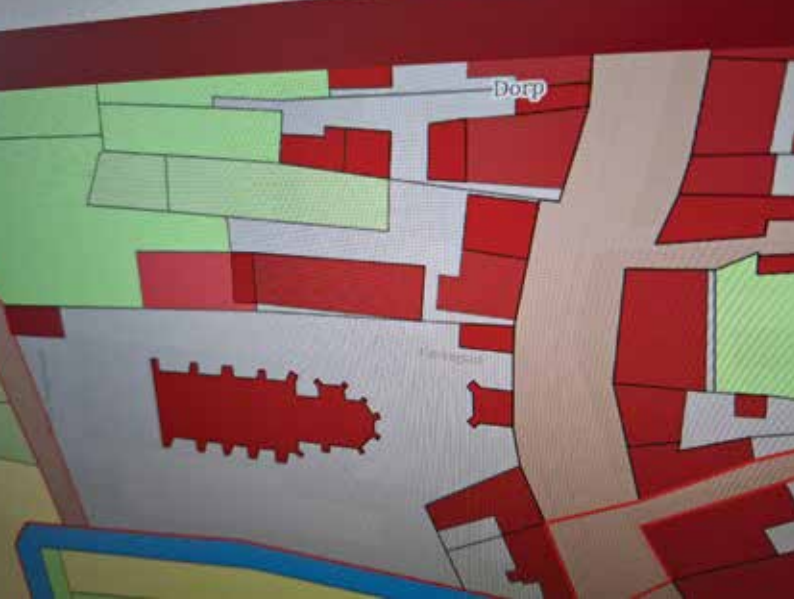
Gruweldaden en delicten?

Een gebeurtenis in 1761 bewijst dat het Boterhuis inmiddels als uitvalsbasis van door de gemeente geregelde activiteiten diende. Die gebeurtenis? Er broeide wat in Gemert en dat maakte drossaard De la Court erg boos. Woede, gramschap, razernij.

Vraag niet aan De la Court welke vorm van boosheid zich meester heeft gemaakt van zijn gemoed, want dat is moeilijk kiezen voor de man. Hij wil bovendien helemaal niet kiezen. Hij wil de daders. En wel nu, meteen, direct! Het gezag in het algemeen en met name zijn gezag is ernstig aangetast.

Inderdaad, er giste iets in Gemert. Ook in de hoofdkwartieren van de Balijs Alden Biessen werd men de broeierige sfeer in de Commanderie gewaar. Dat werd geïllustreerd door een brief aan de schepenen van de hand van heer en meester Otto Colen, advocaat en Raad van de illustere Duitse Orde, als gemachtigde van de hooggebooren heer Ulrich Leopold, landcommandeur.

‘De heren schepenen worden vanwege verscheidene gruweldaden en delicten in dit lopend jaar 1761 te Gemert gepleegd, uitdrukkelijk verplicht deze daden te onderzoeken.’

Situatie zoals op de eerste kadasterkaart van 1832 weergegeven.

Het in 1917 afgebroken kosterhuis, daar waar nu het grasveld voor de kerk ligt. (foto collectie Jos Vogels)

Wat was er in 's hemelsnaam aan de hand? Het leek wel of de patriottenbeweging het banhek bij de Snelle Loop was gepasseerd en de bevolking van Gemert uit de lethargie van de altijddurende en onvoorwaardelijke gezagsgetrouwheid wakker schudde.

'Daar is een gestaag groeiend klagen en murmureren en preutelen van de gemeentenaren alhier!' Grote woorden als 'democratische verlangens' en 'zich afzetten tegen de regentenkliek' zijn te hoog gegrepen en te voorbarig, maar het volk van Gemert roerde zich wel en durfde zelfs hardop vraagtekens te zetten bij sommige van de door de schepenen of de commandeur opgelegde verplichtingen. Met name het 's nachts wacht moeten lopen was een doorn in menig oog.

'We moeten een advocaat of kundig iemand naar Zijne Hoogwaarde Excellentie sturen om hem te melden hoe gevaarlijk het wachtlopen is. Zeker

*nu 's avonds laat de patrouilles bij het Boterhuis samen moeten komen. Toen bij het wachtlopen de mannen nog in hun eigen buurt konden blijven was het veiliger en werd de gehele gemeente toch goed bewaakt.'*⁷

Het Boterhuis gemeentehuis?

In 1789 diende het Boterhuis in de Kerkstraat expliciet als secretarij.⁸ In 1803 verpachtten de dorpsbestuurders het gebouw, "maar de heren verpachters reserveren voor zich een kamer in het Boterhuis naast de Straat."⁹ De aanduiding 'gemeentehuis' verscheen voor het eerst op 12 december 1811, bij de aankondiging van wederom een verpachting: 'Verpachtingen aan de meestbiedende, waaronder een gedeelte van het gemeentehuis, achter de mairie van deze gemeente, zoals die nu wordt bewoond door Jan van den Dungen, klompenmaker'.¹⁰ En een jaar later, op 10 december 1812, werd de aanduiding 'Boterhuis' wéér van stal gehaald: 'Een huis ge-

Nogmaals de kosterwoning. Met op de achtergrond de sacristie en een deel van het priesterkoor. (foto collectie Jos Vogels)

naamd Boterhuis, onder de last van de gemeente, om te dienen, gesitueerd in de Kerkstraat, nu bezet door de weduwe Snoecx.¹¹ Hadden de heren bestuurders genoeg aan de 38 vierkante meter van het gebouwtje dat – vanuit de Kerkstraat gezien – links van het Boterhuis en rechts van de toen nog bestaande klokkentoren stond?¹²

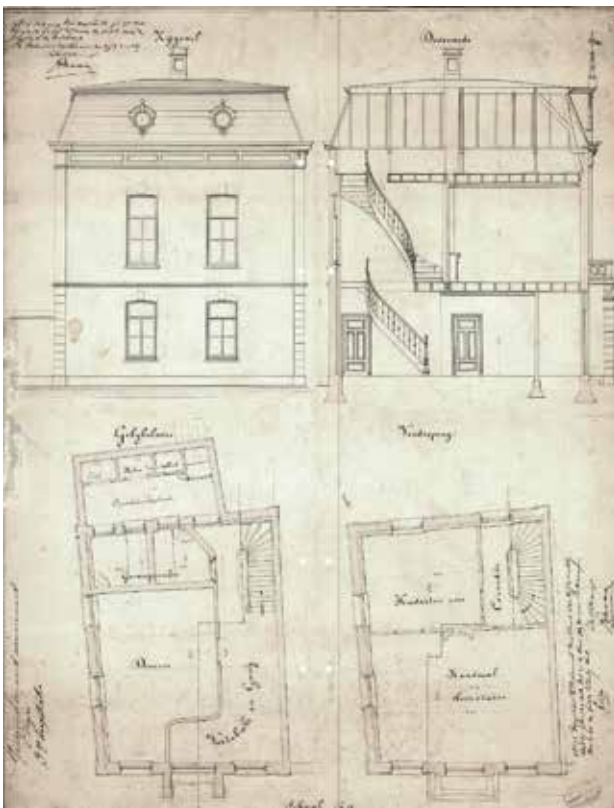
In december 1816 klinkt de gemeentelijke ver-zuchting door dat het nodig is een gevangenis te hebben, “welke alhier ontbreekt.” Dat er uiteindelijk wel meer nodig is, blijkt in januari 1848 uit het aanvankelijk plan, bestek en begroting voor een nieuw gemeentehuis of – de gemeenteraad was er blijkbaar nog niet uit wat de beste optie was – het bestek en de begroting voor de verandering van het oude gemeentehuis. Het werd uiteindelijk een verbouwing en aannemer A. van Gaal te Geldrop kreeg de opdracht.¹³

In juli 1855 verklaarde pastoor Verhagen dat het gebruik van de grond om het Raadhuis te vergro-

ten “ten alle tijden aan het gemeentebestuur zal worden toegestaan”.¹⁴ Dat daar blijkbaar dankbaar gebruik van werd gemaakt, valt op te maken uit de aankoop van een grote partij cement, in augustus 1856, “te lossen bij de Beekse brug, bestemd voor het gemeentehuis”.¹⁵

Ontwerptekening Raadhuis Gemert

Het plan om een nieuw raadhuis te bouwen werd net als in de tijd van de schepenen in een herberg van handen en voeten voorzien, namelijk in De Korenbeurs van Frunt, buurman van het Boterhuisje. Dat handen en voeten geven werd destijds, we schrijven 17 maart 1885, omschreven als “het amoveeren van het oude en terzelfder plaatse bouwen van een nieuw Raadhuis”. De Helmondse architect M. Dreesen tekende voor het ontwerp. Op de bouwtekening van het nieuwe raadhuis aan de Kerkstraat is te zien welke ruimten een raadhuis aan het einde van de 19e eeuw nodig had. Op de verdieping treffen we de Raadzaal en de

Bouwtekening Raadhuis uit 1885.

Secretarie aan en er was op één hoog ook ruimte voor het Kadaster en allerlei andere administraties. Op de begane grond wordt de gastvrijheid vooral in beeld gebracht door de aanwezigheid van het cachot, verdeeld in twee cellen. Ook is er nog een ruimte die wordt omschreven als 'Diverse'. Dat het archief ook toen al de terechte boventoon voerde, blijkt uit het plekje waar alle oude documenten in kasten werden gelegd: op de zolder. Het oude raadhuis, dat op dezelfde plek stond, werd gesloopt. Twee maanden nadat het besluit om aan nieuwbouw te gaan doen was genomen, legde burgemeester Gerardus Slits op 19 mei de eerste steen van het gebouw dat in de volksmond al snel 'het Stumpke' werd genoemd,

Foto's hierboven: Het Raadhuis alias 't Stumpke toen en nu.

vanwege de eigenaardige, stompe vorm van het dak.

Naar het Ridderplein

Maar ach, de vaart der volkeren versnelde in een accelererend tempo, het Stumpke voldeed niet meer en in

1926 viel het oog van de gemeenteraad op het statige pand van wijlen mejuffrouw Verschure aan het Ridderplein.

Dat geschiedenis de neiging heeft zich te herhalen blijkt uit het verzet dat onder een deel van de bevolking ontstond. "Sommige personen zijn te zeer aan het oude gebouw gehecht." Dat verschijnsel is dus niet iets typisch van onze moderne tijd. Hoe dan ook, de eerste raadsvergadering in het aangekochte patriciërshuis vond plaats in oktober 1926. De raadsleden hadden zich aan de tafel gezet die heden ten dage in de Heemkamer staat.

Sindsdien is het gemeentehuis ruim twintig keer verbouwd of aangepast. Een van de grotere ver-

Het statige pand van mejuffrouw Verschuure.

De raadszaal in het nieuwe gemeentehuis.

De 24 carillonklokken worden geleverd.

bouwingen vond in de oorlogsjaren plaats. De pui werd vervangen, wellicht ook vanwege de beschadigingen die waren ontstaan bij de beschietingen op 11 mei 1940, over en weer tussen Duitse soldaten en de Nederlandse genietroepen op het kasteel. De diverse ruimten in het pand werden

gemoderniseerd. Sindsdien herinnert qua sfeer en aankleding alleen nog de trouwzaal aan het oorspronkelijke huis van juffrouw Verschure.

Het kenmerkende torentje staat sinds 1947 op het dak, nog zonder carillon. De plannen om

dat mooie geluid toe te voegen aan de beleving van Gemert-centrum, worden door B&W op 16 april 1964 in een vertrouwelijk schrijven verwoord. "Het carillon zal aan waarde winnen door een figuromloop. Het representatief karakter van het gemeentehuis wordt erdoor verhoogd, terwijl dat tevens een attractie voor het publiek betekent. De omloop zal bestaan uit drie ridders in historische kledij, gezeten te paard, met vóór elk paard een schildknaap te

De Duitse ridders trekken voorbij.

De binnenplaats van het gemeentehuis, in 1943. Rechts de ingang naar 'sociale zaken'.

voet en komt uit, respectievelijk verdwijnt in een door klapbruggen en met burgwallen te versieren deurtjes van de dakkapellen.¹⁶

Het klokkenspel van twee octaven, bestaande uit 24 klokken, gegoten door klokkengieterij Petit & Fritsen in Aarle-Rixtel, werd samen met

Gemeentehuis 1973.

Gemeentehuis 1984.

Uitbreiding aan de achterzijde, in 1983.

gestemd te worden, er moesten nog meer muziekbanden worden aangeschaft en de gemeenteraad had al in november 1963 besloten organisaties, industrieën en particulieren in de gelegenheid te stellen een of meer klokken te adopteren, in ruil voor het recht zo'n adoptieklok een naam te geven.¹⁸

een speciale klokkenstoel en een inrichting voor “elektrisch-automatisch spel met nachtuitschakeling”, in juni 1964 geleverd.

Ondanks het feit dat het vanaf 11 september 1964 te horen en te zien was, is het carillon plus omloop pas op 7 mei 1966 feestelijk in gebruik genomen.¹⁷

Dat had te maken met keuringen en herkeuringen van de klokken, sommigen dienden opnieuw

Sindsdien tuimelen en buitelen elk hele uur vrolijke klanken door en over het centrum van Gemert. De Duitse ridders die tegelijkertijd parmantig in de nis van de bovengevel voorbij trekken, doen dat dus onvermoeibaar al ruim zestig jaar...

Met dank aan het gemeentearchief Gemert-Bakel, aan parochie St.-Willibrordus en aan Jos Vogels.

Noten:

1. Gemeentearchief Gemert-Bakel, AG001-919.
2. Simon van Wetten, Transcripties Gemerts schepensprotocol, R86, blz. 36.
3. Idem, R61, blz. 3-6 en blz. 17-20.
4. Idem, R55, blz. 1.
5. Gemeentearchief Gemert-Bakel, AG002, Bestuur en Kanton van Gemert, doos 43.
6. Uit: Simon van Wetten, Tussen hoogmis en herberg, Gemert, 2016 / AG001-812.
7. Privéarchief drossaard Peter Adrianus de la Court, bewerking S. van Wetten, folio 1 t/m 150.
8. Uit: Simon van Wetten, Tussen herberg en hoogmis, Gemert 2013, blz. 207.
9. R215, blz. 1.
- 10.- 11. AG002/D257.
12. Website historischegeografiebrabant, L179.
- 13.-14.-15. AG083-710.
- 16.-17. AG083-0710.
18. Volgens de Helmondse Courant van 28 november 1963 is er inderdaad een aantal particulieren, dat samen met de Willem II Sigarenfabrieken, de Koninklijke Manufactuur Industrie, hotel De Keizer en klooster Nazareth, een klok hebben geadopteerd.

Historische informatie steeds beter te vinden

Het beeld van de historisch onderzoeker die dagen van zijn leven met handschoentjes aan oude boeken doorbladert bij het Nationaal Archief doet allang geen recht meer aan de praktijk van alledag. Steeds meer bronnen zijn te raadplegen in het comfort van de eigen studeerkamer. Er is een flink aantal genealogische websites voorhanden en oude kaarten uit allerlei invalshoeken zijn digitaal op te zoeken. Enkele maanden geleden is een enorm onderzoeksproject ten einde gebracht: de website goetgevonden.nl is toen gelanceerd. Op deze site zijn alle resoluties op te zoeken van de Staten-Generaal tussen 1576 en 1796.

In de genoemde periode waren de Staten-Generaal het zelfstandig opererend bestuursorgaan van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Al in de vijftiende eeuw bestond de term 'Staten-Generaal', in eerste instantie als standenvergadering die bijeen kon worden geroepen door de achtereenvolgende Bourgondische heren van de Nederlanden. Bijna tien jaar na het begin van de Tachtigjarige Oorlog, toen lokale edelen zich onder leiding van Willem van Oranje tegen heer Filips II keerden, vond een eerste bijeenkomst van de Staten-Generaal plaats die niet bijeen was geroepen door de heer van de Nederlanden. Nadat de zuidelijke provincies terugkeerden naar het Spaans gezag, namen de Staten-Generaal in 1588 zelf de soevereiniteit op zich. De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden ontstond. De Staten-Generaal besloten over oorlog, vrede en handel en alles wat verder ter tafel kwam. Ze waren onder meer verantwoordelijk voor het muntstelsel en het onderhoud aan rivieren en dijken. Ook oefenden ze het opperbestuur uit over de 'Generaliteitslanden', territoria binnen de

grenzen van de Republiek die niet tot een van de gewesten behoorden zoals Brabant. De besluiten van de Staten-Generaal werden 'resoluties' genoemd en werden genoteerd in resolutieboeken. De besluiten konden gaan over individuele kwesties, maar ook over staatsaangelegenheden.

Digitalisering

Het Huygens Instituut voor Nederlandse Ge-

De Staten-Generaal in vergadering bijeen (goetgevonden.nl).

schiedenis en Cultuur nam de uitdaging op zich om – samen met enkele partners – alle resoluties van de Staten-Generaal digitaal toegankelijk te maken voor het grote publiek. Daarvoor werd het project *REPUBLIC: Resoluties ontsloten in een computationele omgeving* opgetuigd. Historici, software-ontwikkelaars en experts op het gebied van dataverwerking hebben zich van 2019 tot en met 2024 op dit karwei toegelegd. Daarbij is gebruik gemaakt van innovatieve methoden en technieken, die te maken hebben met bijvoorbeeld tekstherkenning en *machine learning*.

Ook vrijwilligers zijn bij dit project betrokken. Zij hebben 50.000 pagina's scans met handschriftherkenning handmatig gecorrigeerd, waardoor het model verder getraind kon worden. Daardoor konden de overige 500.000 scans beter doorzocht en gelezen worden. Op 9 december 2024 werd de website *goetgevonden.nl* gelanceerd tijdens een feestelijke bijeenkomst in Nieuwspoor in Den Haag. De titel van de site verwijst naar de woorden '... hebben goetgevonden ende

verstaan...' waarmee de besluiten van de Staten-Generaal werden beklonken.

Op de overzichtelijke homepagina is alle informatie over de achtergronden van het project te vinden, en ook de applicatie waar het feitelijk om draait: het platform waarop de resoluties doorzocht kunnen worden. Je kunt de resoluties daar via verschillende filters (op woord, tijdvak of bestuurlijke entiteit bijvoorbeeld) vinden. Ze verschijnen vervolgens als scan van het origineel met daarnaast de transcriptie in leesbare tekst.

Resoluties over Gemert

We weten dat Gemert regelmatig onder het vergrootglas lag van de Staten-Generaal en dat een conflict met de Duitse Orde over de soevereiniteit van de vrije heerlijkheid in juni 1662 is beslecht met een Soevereiniteitsakkoord. Dat kan alleen maar betekenen dat Gemert van tijd tot tijd over de Haagse tong is gegaan. Dat is nu dus thuis van achter de computer te ontdekken.

We vinken 'Gemert' aan in het zoekscherm

Screenshot van de website *goetgevonden.nl* met de eerste resolutie over Gemert.

'locatie'. De plaats Gemert komt in 910 resoluties voor, waarvan 815 in de categorie ordinaris (gewone besluiten), 72 speciale besluiten en 23 (destijds) geheime besluiten. De eerste vermelding dateert van woensdag 30 juni 1599. Als we die resolutie aanklikken, verschijnt op het scherm links de scan van het originele besluit en daarnaast de transcriptie van de tekst: "*Opde Requeste van heer henrick holtrop Duytz ordens Jegenwoirdich Commandeur van Ghemert verzoekende Renouatie vande Sauuegarde den xxi Juny zessentnegentich den dorpe van Ghemert verleent, met Insertie van zynen Naem, ende van alle zyne onderhebbende duyts ordens personen zoe geestelycke als Weerlyck Is In dese Sauuegarde geaccordeert mits dat die zal werden gedepescheert gelyck de voergaende gedepescheert is geweest te weten zonder vermaen te maecken dat het voers dorp Rycx zoude westen, oft nye.*" Hier ging het blijkbaar om een verzoek van toenmalige commandeur Holtrop over de bescherming van het dorp Gemert en de leden van de Duitse Orde door de Staten-Generaal.

Uitsnede van de originele resolutie van 1662.

Vanzelfsprekend zijn de meeste resoluties die betrekking hebben op Gemert genomen in de periode van de Staatse bezetting, tussen 1648 en 1662. En interessant is dan natuurlijk welke besluiten er zijn te vinden over het soevereiniteitsconflict en het uiteindelijke akkoord. Dat vergt toch nog behoorlijk wat studietijd, dus we pikken er eentje uit. En niet de minste resolutie: die van 7 juni 1662. De Staten-Generaal geven met deze uitvoerige resolutie aan dat zij "(...) voorts goetgevonden ende verstaen, het voorschreve concept Accort, met eenige ampliatio, te approberen, ende t'arresteren..." en ook "...Ende middelerwijlen oock wederzijts was goetgevonden bij amicable conferentie te tenteren den wech van accommodement ende van Accord, Soo sijn ophuiden deses Jaers 1662." Dit besluit toont aan dat het pleit was beslecht, het Soevereiniteitsakkoord kon definitief worden opgemaakt en ondertekend. Dat gebeurde een week later. Daar zijn dus ongetwijfeld nog vele resoluties aan vooraf gegaan. Kwesties bleven namelijk terugkomen in de vergaderingen tot er een definitief besluit was genomen. Dit was het sluitstuk van een lang proces.

ChatGPT

Het is niet iedereen gegeven om de historische teksten meteen te doorgronden. Het transcriberen van de originele akte is één ding, eruit opmaken wat er bedoeld is, een tweede. Maar ook daarvoor heeft de moderne tijd een oplossing: ChatGPT. Terwijl de wereld nog altijd moet wennen en zich verwondert over alles wat dit gereedschap van kunstmatige intelligentie produceert (van grappige filmpjes tot gevaarlijk nepnieuws),

kan het voor historisch onderzoek een hulpmiddel zijn. Bijvoorbeeld om de teksten van weleer sneller te begrijpen.

We hebben de tekst van de resolutie van 7 juni 1662 aan ChatGPT aangeboden met het volgende verzoek (de 'prompt' heet dat): zet deze tekst om in hedendaags Nederlands. Twee seconden later staat de volledige tekst op het scherm, duidelijk leesbaar en voor iedereen te begrijpen. De bovenstaande tekstfragmenten zijn bijvoorbeeld nu als volgt uitgeschreven: *“Verder is goedgekeurd en besloten om het voorgelegde conceptakkoord, met enkele aanvullingen, goed te keuren en definitief vast te stellen” en ‘Intussen is van beide kanten ook besloten om via vriendschappelijk overleg te proberen tot een vergelijk of akkoord te komen. En zo is dit jaar 1662 tot dit resultaat gekomen.”*

Maar ook als het voorwerk niet is gedaan door (in dit geval) de instituties achter goetgevonden.nl, kan ChatGPT het onderzoek een stuk gemakkelijker maken. We hebben een fragment uit de originele akte in het programma ingeladen en verzocht: transcribeer deze tekst. Deze keer duurt het iets langer: tien seconden. Vergelijk je de uitkomst met de tekst op de website, dan verschilt het niet eens zo heel veel. Het is in ieder geval een goed startpunt voor het begrijpen van het historisch document.

Met opzet gebruiken we hier de term 'startpunt', want het is een behoorlijk grote valkuil om de teksten van ChatGPT als waarheid te beschouwen. Eén woordje in een akte of besluit kan het verschil maken tussen oorlog en vrede, toestemming en geen toestemming. Handwerk blijft dus voorlopig altijd nodig, om te verifiëren of de transcriptie wel

helemaal correct is. Er waren niet voor niets vele vrijwilligers nodig om het Staten-Generaal-project ook op die manier te controleren. Maar je hoeft als amateuronderzoeker in ieder geval niet meteen ontmoedigd te raken door krullerige letters en ondoorgroendelijke middeleeuwse zinsbouw. De technologie kan je helpen.

Toekomst

Er zal nog heel wat water door De Rips stromen voordat alle facetten van het gebruik van AI in historisch onderzoek op een voor iedereen bevredigende manier in beeld zijn gebracht. Hoe kun je verantwoord en efficiënt gebruik maken van kunstmatige intelligentie bij het opstellen van je rapporten of artikelen? Hoe stel je de juiste vragen en hoe controleer je de uitkomsten? Het zijn vragen die in de komende tijd beantwoord moeten en zullen gaan worden. Want hoezeer je je ook kunt verzetten tegen deze moderniteiten, ze zijn er en ze gaan niet weg. We moeten ons er allemaal toe gaan verhouden. Dit artikel laat zien dat de technologie ook deuren opent die voorheen slechts met veel moeite (en een lange reis naar Den Haag) te openen waren. Het biedt ons in ieder geval de mogelijkheid om op eenvoudige wijze meer te weten te komen over de geschiedenis van Gemert in die voor het dorp zo roerige zeventiende eeuw. Dat is toch goed gevonden van die onderzoekers!

Scan de QR-code voor toegang tot de website goetgevonden.nl.

Gemert Vorstendom, bijna was het er nog geweest!

Het eeuwenoude soevereine Gemert Vorstendom van de Duitse Orde is in 1794 door Franse legers bezet. In 1800 is het door Napoleon c.s. verkocht aan de Bataafse Republiek en werd langs die weg deel van het Koninkrijk der Nederlanden. Maar... wist u dat daarna nog zeker zestien jaar serieuze pogingen zijn gedaan om Gemert Vorstendom nieuw leven in te blazen?

Bachem en De Vos van Steenwijk

Het was ene Konrad Joseph Bachem, die in 1802 namens de Grootmeester van de Duitse Orde te Wenen over 'de kwestie Gemert' in contact trad met de patriottische Baron De Vos van Steenwijk, minister van Financiën van de Bataafse Republiek. Bachem kende Gemert uit eigen ondervinding. Als 31-jarige jurist en balijeraad van Alden Biesen werd hij in 1786 aangesteld als gevolmachtigd commissaris in Gemert om hier, na de grote dorpsbrand van een jaar eerder, orde op zaken te stellen. Het was zijn taak om Gemert te herstellen als de rijkste commanderij van de

Landcommandeur Caspar Anton von Belderbusch van wie Konrad Joseph Bachem de opdracht kreeg Gemert te herstellen na de dorpsbrand van 1785.

Dit beeld van edelman Rutger van Gemert staat in het gemeentearchief van Gemert-Bakel. Rutger kan gezien worden als de grondlegger van de Commanderie Gemert in het begin van de dertiende eeuw.

balije Biesen. Gemert kwam onder zijn curatele.¹ Die opdracht kreeg hij van landcommandeur Reischach, vorst van Gemert en tevens ambassadeur van de (hele) Duitse Orde in Den Haag.

Konrad Bachem (1755-1832) was een veelzijdig en intrigerend persoon. In zijn geboortestad Bonn studeerde hij rechten. Hij kwam als jurist naar Alden Biesen, trouwde met de dochter van de later door Napoleon aangestelde Maire van Maastricht. Aan de Leuvense universiteit studeerde hij Nederlands, Frans en Engels, en louter uit interesse bestudeerde hij ook als een der eersten het zogeheten Anniversariënbuch, het oudst bekende Dodenboek van de Duitse Orde, waarvan hij nota bene op het Gemertse kasteel een kopie aantrof.

Daar las hij al van de twaalfde-eeuwse edelman en Duitse ridder Rutger van Gemert van wie de

Duitse Orde na diens overlijden de eerste rechten over Gemert erfde, enzovoort, enzovoort. Opmerkenwaard is hier zeker ook nog dat zijn zoon het zou schoppen tot Haupt-Bürgermeister van Köln. Voorwaar geen kleine jongens die Bachems...

Het was 'onze' Bachem die in de jaren 1802/1805 de interesse wekte om de verkoop van Gemert door de Franse bezetter aan de Bataafse Republiek op enigerlei wijze ongedaan te maken. Bij minister De Vos van Steenwijk vond hij gehoor. Niet zo vreemd wanneer je weet dat deze minister tevens commandeur was van de onder de gereformeerde Duitse Ordebalije Utrecht vallende commanderie Middelburg die door de Fransen met opheffing werd bedreigd. Bachem bood daartegen als uitkomst een reünie van de onafhankelijke Nederlandse gereformeerde tak van de Orde

met de katholieke authentieke Duitse Orde. Kort tevoren was met de Fransen bij het Verdrag van Lunéville (9 december 1801) namelijk overeengekomen dat de Orde als lid van het Duitse Keizerrijk ongeschonden zou worden gehandhaafd in haar rechten. Er werd overlegd in Den Haag, een en ander op schrift gesteld, en gecorrespondeerd met de grootmeester in Wenen. De archiefstukken zijn in elk geval bewaard in Wenen en in Utrecht. Op beide plaatsen is er recentelijk ook

over gepubliceerd. In een geschiedschrijving van de Balije Utrecht wordt zelfs ronduit geschreven over de op 6 november 1802 in Den Haag gevoerde onderhandelingen tussen De Vos van Steenwijk en Bachem over de teruggave van de Commanderie Gemert waarbij het de bedoeling was die te koppelen aan de door beide partijen voorgestane reünie van de Duitse Orde Utrecht met die van Wenen.² Ook in de daaropvolgende jaren werd hierover nog verder overlegd, maar er werden almaar geen knopen doorgemaakt. Toen de Bataafse Republiek vervolgens in een crisis belandde, werd Bachem het zat en hij schreef op 31 augustus 1805 aan (inmiddels) Staatsraad De Vos van Steenwijk dat hij weliswaar met genoegen bij alle partijen nog altijd positieve opvattingen ervoer ten aanzien van een hereniging van beide Ordetakken, maar wees er toen met nadruk op dat die reünie alleen kon lukken bij de teruggave van Gemert.

In Wenen wijdde in 2006 ook Ordearchivaris Bernhard Demel in diens "*Unbekannte Aspekte der Geschichte des Deutschen Ordens*" een aantal pagina's aan het overleg omtrent de hereniging met een Vrij Gemert als inzet.³

Maar... het ging allemaal te lang duren. Bachem en De Vos van Steenwijk slaagden er niet meer in Gemert als soeverein vorstendometje weer tot leven te wekken. Napoleon bleef ze gewoon een stap voor...

Autonome Duitse Orde gaat ter ziele

In september 1805 brak de oorlog uit tussen Oostenrijk en Rusland enerzijds en Frankrijk anderzijds. Op 26 december volgde de Vrede van

Presburg (nu Bratislava) die een einde maakte aan 615 jaar autonoom bestaan van de Duitse Orde. Voor wat Oostenrijk betrof, werd het een keizerlijke huisorde en buiten Oostenrijk werd de Orde gesecculariseerd en in feite overgeleverd aan de willekeur van wereldlijke overheden. In de alweer spoedig volgende oorlog tussen Oostenrijk en Frankrijk, kwam er vrijwel direct een eind aan het voortbestaan van de Orde in de Duitse landen. Nog tijdens zijn veldtocht vaardigde Napoleon in Regensburg (1809) een decreet uit waarbij de Orde in alle staten van de Rijnbond werd opgeheven. Van de eind achttiende eeuw nog bestaande twaalf balijen waren toen alleen Oostenrijk en Utrecht nog over.

Gemert werd in 1806 deel van het Koninkrijk Holland onder Lodewijk Napoleon. En toen in 1810 Lodewijk daar van zijn grote broer moest vertrekken, lijfde Napoleon de Nederlanden in bij zijn Keizerrijk en vaardigde in 1811 al een decreet uit dat ook de Balije Utrecht ging verplichten tot opheffing en liquidatie. Maar De Vos van Steenwijk en consorten waren sterk in traineren en er werd veel gedelibereerd over de wijze van aanpak van de liquidatie. En... er kwamen andere tijden. Met name voor Napoleon.

Bachem probeert Gemert Vorstendom nu bij koning Willem I

Het Franse imperium stortte ineen. Eind 1813 zette de prins van Oranje alweer voet op vaderlandse bodem. Napoleon werd verbannen naar Elba en in 1814 ging men zich in Wenen alvast bezinnen op een grote staatkundige herordening en een institutionele reconstructie van Europa.

Even ontsnapte Napoleon nog uit zijn ballingsoord, maar vond toen al gauw zijn 'eigenste' Waterloo tegen een grote geallieerde overmacht en hij werd dit keer verbannen en afgevoerd naar Sint-Helena in de Atlantische Oceaan. De prins van Oranje, inmiddels Koning van de Nederlanden, herstelde bij wet van 8 augustus 1815 de *Ridderlijke Duitse Orde, Balije van Utrecht*, waarbij het oppergezag over de Orde overging op de koning. Alle nog aanwezige goederen en eigendommen werden teruggegeven. Soeverein bezit heeft de balije nooit gehad. Over een hereniging met de katholieke authentieke Orde te Wenen werd niet meer gesproken.

In Wenen was Konrad Bachem hofraad van de aldaar residerende grootmeester Anton Victor van Oostenrijk. In de voorbije Franse Tijd was hun alle soeverein bezit ontnomen. Maar Bachem en de grootmeester hadden hun idee wat betref de vrijmaking van Gemert nog altijd niet opgegeven. 'Gemert' was indertijd op een oneigenlijke manier door de Fransen zomaar ingepikt en verkocht,

GODERT WILLEM DE VOS VAN STEENWIJK

*Godert Willem de Vos van Steenwijk,
landcommandeur van Utrecht 1824-1830.*

en dat bood toch perspectief om met het herstel van het minivorstendom Gemert toch tenminste 'iets' van het illustere van de Ridderlijke Duitse Orde te bewaren? Zo moeten de grootmeester en zijn hofraad hebben gedacht, terwijl in hun directe nabijheid op het Wener Congres het Koninkrijk der Nederlanden in de steigers werd gezet met Willem van Oranje-Nassau als toekomstige koning Willem I.

En was deze kroonpretendent niet ooit 'expectant' (=kandidaat)

Duitse Orderidder? Daar moest mee gepraat worden...

In het Deutsch Ordens Zentral Archiv (DOZA) worden in elk geval alweer twee brieven van Bachem gedocumenteerd van respectievelijk 13 december 1813 en van 31 januari 1814 om de mogelijkheden te onderzoeken '*einer Rekupe-ration der Herrschaft Gemert unter dem Prinzen van Oranien*'. Bachem bewoog op 25 oktober 1815 ook Kerpen, de vroegere landcommandeur van Biesen aan de nieuwe koning te schrijven en hem onder meer te herinneren aan de eerdere

teruggave van Gemert met alle soevereiniteit en superioriteit aan de Duitse Orde op 14 juni 1662 na een veertien jaren lange bezetting door de Staten-Generaal. Bachem wilde in die brief ook gememoreerd hebben de in dezelfde zin bijna geslaagde onderhandelingen met De Vos van Steenwijk uit 1802.⁴ Het resultaat van deze brief is tot dusver niet achterhaald kunnen worden. Wel kan op de valreep nog uit een (onverwachte) Duitse bron van 1821 met een biografische schets van Konrad Bachem geciteerd worden: "*1815 wieder nach dem Haag geschickt und er erlangte am 30. April 1816 ein sehr günstiges Versprechen vom König.*"⁵

Het heeft er alle aanzien van dat Bachem tot zeker 1816 nog is kunnen blijven 'dromen' van de recuperatie van Gemert als het enige resterende vorstendometje van de eens zo machtige Duitse Ridderorde. Hij zal het beslist ook al voor zich hebben gezien hoe in dat geval de grootmeester uit Wenen – in plaats van vroeger de landcom-

mandeur van Alden Biesen – in Gemert zou worden ingehuldigd en uitgeroepen tot vorst van Gemert.

Gemert had een blijvertje moeten worden als soeverein vorstendom van slechts 57 vierkante kilometers groot. Van dezelfde orde van grootte als nu Liechtenstein (62 km²) en San Marino (61 km²). Andorra is met 164 km² bijna drie keer zo groot.

Tot Slot

Over de kwestie Gemert zullen ook in Haagse archieven naar verwachting nog wel nieuwe documenten komen bovendien. Over de hoofdpersonen in dit artikel kunnen we nog kwijt dat Godert Willem Baron de Vos van Steenwijk in 1830 overleed als landcommandeur van Utrecht. De invloedrijke '*Gemertofiel*' Konrad Joseph Bachem overleed op 77-jarige leeftijd te Neuwied bij Koblenz aan de Rijn in 1832. Hij was daar in de regio eigenaar van een hele grote wijngaard.

Noten:

1. M.H.J. Pennings, Gemert onder curatele, in: Gemerts Heem nr. 52, 1973, blz. 19-21. Zie ook: M.H.J. Pennings, Maatregelen na de brand van 1785, in: GH nr.48, blz. 19-24.
2. J.H. de Vey Mestdagh, De Utrechtse Ballije der Duitse Orde – ruim 750 jaar geschiedenis van de Orde in de Nederlanden, Alden Biesen – Utrecht 1988, blz. 55-60.
3. Bernhard Demel, Unbekannte Aspekte der Geschichte des Deutschen Ordens, Wien-Köln-Weimar 2006, blz. 86-89.
4. Idem, blz.88
5. Leipziger Literatur Zeitung, September 1821, Seiten 1889-1891.

Graf van Philip Sutorius

In Gemert-Bakel zijn oude grafmonumenten te vinden die de hedendaagse voorbijganger niet veel meer zeggen. Dit vormt de aanleiding om in de archieven op zoek te gaan naar die vroegere levens en tegelijkertijd de graven te beschrijven. Op het oude kerkhof van de kerk van Sint-Jans Onthoofding in Gemert is het graf te vinden van Philip Sutorius (1841-1873).

Het graf bestaat uit een blauwgrijze deksteen op een schuin aflopende roef. Op de deksteen staat de volgende tekst: “*Bidt voor de ziel van zaliger den heer P.J.L.C. Sutorius geboren te Helmond 14 november 1841 overleden te Marseille 29 juli 1873 den 4 augustus daarop volgende alhier begraven R.I.P.*” Op de bovenste helft van de deksteen rust in het midden ervan een half recht-opstaand Latijns kruis met Keltische symboliek

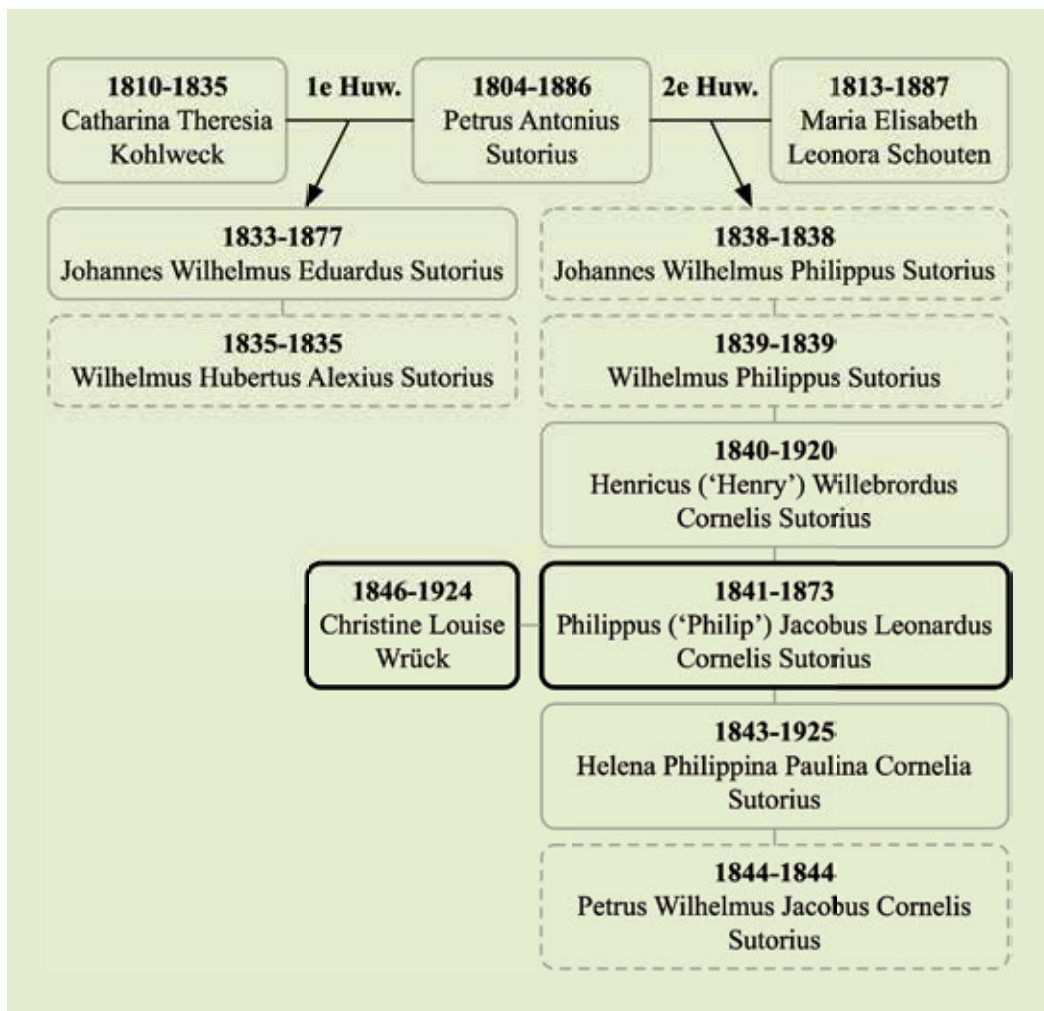
(cirkel in het hart van het kruis, uiteinden van de armen voorzien van ronde vormen, *bottony cross*). De schuin aflopende steun waar het kruis op ligt, is versierd met een spiraal, ook een Keltisch motief.

Jeugd

Philip (Philippus Jacobus Leonardus Cornelis) Sutorius wordt op 14 november 1841 in Helmond

Het graf van P.J.L.C. Sutorius. (Foto Cas Jamin).

Stamboom familie Sutorius.

geboren als zoon van Petrus Antonius Sutorius (1804-1886) en zijn tweede vrouw Maria Elisabeth Leonora Schouten (1813-1887)¹. Zie de vorige aflevering in *Gemerts Heem* 2025 nummer 1 voor meer informatie over dit echtpaar. De vader van Philip is bij zijn geboorte koopman en fabrikant (katoendrukker/blauwverver)². Het oud-

ste kind in het gezin is Philips halfbroer Eduard (Johannes Wilhelmus Eduardus), die in 1833 is geboren uit het eerste huwelijk van hun vader. Eduard is 8 jaar oud als Philip ter wereld komt. Broer 'Henry' (Henricus Willebrordus Cornelis, * 1840) is dan 1,5 jaar oud. Twee jaar na de geboorte van Philip komt zus Helena (Philippina

Paulina Cornelia, * 1843) ter wereld. Hierna wordt nog een broertje geboren, Petrus Wilhelmus Jacobus Cornelis (* 1844). Hij wordt maar 6 maanden oud.

In 1846, als Philip 5 jaar oud is, doet vader Petrus Antonius Sutorius zijn katoendrukkerij en blauwververij in Helmond van de hand aan de familie Van Vlissingen en verhuist met het gezin naar Weesp³. Daar gaan ze wonen aan een gracht, genaamd het Vosje, in wijk B op de Hoogstraat. Vader, moeder, hun vier kinderen, hun grootmoeder van vaders kant en hun dienstmeisje Cornelia den Dobbelsteen. Philip is 11 jaar oud als op 6 januari 1853 zijn grootmoeder Maria Christina Prinzen op 73-jarige leeftijd overlijdt in Weesp⁴, *“na een lang en smartelijk doch zeer geduldig lijden, en tijdig voorzien van de H. Sacramenten der stervenden.”* Vader Petrus Antonius is na de verhuizing in 1846 in Weesp opnieuw gestart met een textielververij en -drukkerij samen met een compagnon. De firma ‘Sutorius & Hasselenberg’. Als in mei 1847 Hasselenberg zich in goed overleg terugtrekt uit zijn vennootschap met Sutorius, gaat de firma ‘Sutorius en Co.’ heten⁵. In de textielindustrie wordt in toenemende mate gemechaniseerd, waarbij ook kleinere firma’s niet kunnen achterblijven⁶. Om investeringskapitaal aan te trekken vraagt Petrus Antonius Sutorius in 1854 een naamloze vennootschap aan. Op 25 september 1854 wordt zijn textielververij en -drukkerij opgenomen in een nieuwe N.V. in Weesp, de ‘Maatschappij tot het vervaardigen van Oost-Indische Batik’⁷. Hij brengt zijn woning en bedrijfsruimten onder in de vennootschap. Helaas wordt de N.V. geen succes, waardoor de

aandeelhouders en directeur Petrus Antonius Sutorius rond de jaarwisseling van 1858/1859 veel geld verliezen. Petrus en zijn gezin verhuizen naar Aalst, vlakbij Eindhoven. Zoon Philip is dan 17 jaar oud. Vanuit Aalst verdedigt zijn vader zich via een ingezonden stuk in de krant tegen aantijgingen dat hij en zijn compagnon Timon Blom van Geel er met het geld van aandeelhouders vandoor zouden zijn gegaan.

Eigen Leven

In 1857 trouwt Philips' oudste broer Eduard Sutorius (23) in het Vlaamse Ronse (Frans: *Renaix*) met Aimee Marie Colette Brackelaire. Zij is op 14 maart 1842 geboren in het Vlaamse Zomergem en bij hun huwelijk nog maar 15 jaar. Eduard is in Ronse commissionair, oftewel een handelsagent of tussenhandelaar. Mogelijk in textiel, aangezien Ronse dan een belangrijke textielstad is. Eduard zal er voorgoed blijven wonen.

Na het debacle met de Weespse N.V. vertrekt het gezin Sutorius in 1858 eerst naar Aalst. Op 10 juli 1862 wordt Petrus Antonius (57) met zijn vrouw Maria Elisabeth (48) ingeschreven in Rotterdam⁸. Als vorige woonplaats wordt 's-Hertogenbosch genoteerd. De kinderen zijn intussen uitgevlogen en verblijven soms voor even op het ouderlijk nest. Zo verblijft zoon Henry (26) vanaf 3 maart 1867 een tijd bij hen. Hij is inmiddels wijnhandelaar en zijn vader is commissionair in wijnen.

Philip Sutorius (24) trouwt op 28 juli 1866 in Batavia met Louise (Christine Louise) Wrück (19)⁹. Zij is op 25 december 1846 geboren in

Meester Cornelis, vlakbij Batavia in Nederlands-Indië. Haar voorouders zijn waarschijnlijk, net als die van Philip, afkomstig uit Noordrijn-Westfalen in Duitsland. Zij woont in Batavia, maar verblijft weleens een tijd – eerst met Philip, later met de kinderen of alleen – in Delft. Waarschijnlijk hebben ze daar samen een pied-à-terre. Ze krijgen drie dochtertjes, waarvan het jongste al binnen enkele maanden na de geboorte overlijdt. Henry (26) trouwt op 2 mei 1867 in Amsterdam met Eugenie (Joséphine Ernestine Eugenie) Basquin. Zij is een dochter van een uit Frankrijk afkomstige koopman en zijn Amsterdamse vrouw van Franse afkomst. Ze krijgen acht kinderen.

Advertentie Gebr. Sutorius & co. in Batavia van vleeswaren, whisky en Betuwe jam.

Op 3 februari 1870 trouwt de 26-jarige dochter Helena in Lisse met Gerardus Egidius Franciscus van der Schriek (28) uit Amsterdam. Ze krijgen 7 kinderen.

Goede zaken en een verlies

Op 1 april 1869 gaan de broers Henry en Philip Sutorius samen een vennootschap aan, handelend te Rotterdam onder de firma 'Gebr. Sutorius en Co'¹⁰. Tegelijkertijd gaan zij een samenwerking aan met Adolph Frederic Schrewelius, een koopman te Batavia. Dit in het kader van export en commissiehandel op en in Oost-Indië. De firma adverteert met regelmaat in kranten die in Oost-Indië verschijnen om reclame te maken voor producten die zij importeert, waaronder tafelzuren, jams, whisky, huishoudgroenten en vleeswaren¹¹. Henry woont als koopman met zijn gezin in Rotterdam. Koopman Philip woont met zijn gezin in Batavia. De zaken gaan goed.

Hun ouders Petrus Antonius en Maria Elisabeth verlaten op 12 mei 1869 Rotterdam. Het Zuid-Hollandse Lisse is hun nieuwe bestemming. Op 25 mei 1872 wordt Petrus (67) 'zonder beroep' met zijn vrouw Maria (58) ingeschreven in Gemert. Daar woont dan al familie van Petrus' moeder Maria Christina Prinzen. Tussen 1858 en 1872 heeft het echtpaar in vijf gemeenten gewoond (Aalst, 's-Hertogenbosch, Rotterdam, Lisse, Gemert). Petrus Antonius, een geboren zakenman, is na het mislukken van de N.V. in Weesp niet meer als bedrijfsleider actief geweest. Hij werkt hierna nog wel een tijdlang als commissienair. In Gemert gaat het echtpaar wonen in de buurt van apotheek Van der Willigen (nabij Nieuw-

Gang Scott, tussen Tanahabang en het Koningsplein te Batavia. (Bron Universiteit Leiden, KITLV 105849, Publiek Domein).

hij op 4 augustus 1873 op het kerkhof bij de Sint-Jan begraven.

Grote verandering en overlijdens

Tot aan zijn dood woont Philip, als koopman te Batavia met zijn

straat 9, drogisterij 't Hert), waar zij de laatste jaren van hun leven doorbrengen¹².

Op 5 juni 1873 verschijnt een telegram van Philip Sutorius als advertentie in de Java-bode, een dagblad in Batavia. Vanaf een Frans stoomschip meldt hij: *“Door langdurige ziekte en overhaast vertrek naar Europa, niet bij magte persoonlijk afscheid te nemen van vrienden en bekenden, roept de ondergeteekende hun langs dezen weg een hartelijk vaarwel toe. Aan boord van de Neva, 5 junij 1873. Ph. Sutorius”*.

Voor velen is dit het eerste signaal dat Philip ernstig ziek is. Hij sterft op 29 juli 1873 op 31-jarige leeftijd op weg naar zijn vaderland in de havenstad Marseille in Frankrijk¹³. Ver weg van zijn vrouw Louise en dochtertjes Betsy (6) en Evangelina (4), die in Batavia zijn achtergebleven. Verwijderd ook van zijn ouders die in Gemert zijn komst afwachten. Zijn vader laat zijn stoffelijk overschot naar Gemert overbrengen. Daar wordt

gezin in de ‘Gang Scott’. Eén van de oudste en meest chique lanen van Batavia, waar de huizen omringd zijn door parkachtige tuinen en waar vele inlandse bedienden de bewoners, die veelal van Europese afkomst zijn, werk uit handen nemen. Drie maanden na de dood van Philip vindt er op 28 oktober 1873 in het huis van ‘mevrouw de weduwe Ph. Sutorius in de Gang Scott’ een openbare verkoop plaats door Van den Abeelen & Co van ‘een keurig netten inboedel’, waar de volgende spullen deel van uitmaken:

“een weener rotting-ameublement, tafels, knapen, waschtafels en buffet met marmeren bladen, spiegels en gravures, mahoniehouten boekenkast, dames schrijftafel, werktafeltje, een fraaije Mahoniehouten waschtafel met marmeren blad en groote spiegel, nachttafeltjes, soliede kleer-, glazen- en dispenskasten, eettafel, banken, divans, tafels en knapen, carpetten en alcatieven, ijzeren tweepersoons-, éénpersoons en kinder-ledekanten,

medicijnkastje, een piano van Pleyel zoo goed als nieuw, muziekkastje en tabouret, gaslampen, reguleurklok, porceleinen eet- en theeservies, kristal-, glas- en pleetwerk, waarbij Cristofle tafelzilver in étui. Een voet-en een handnaaimachine, zingende kanarievogels, bloementafels met bloemen, groote Japansche martevanen. Alsmede eene groote collectie fraaije bloemen en planten in potten. Zeilen en krees, keuken- en dispensgereedschappen. Een span deugdzame overwalsche wagenpaarden, een vis-à-vis, een mylord, een dos-à-dos”.

In een advertentie in de krant laat Dr. Bentley vervolgens in november 1873 weten dat hij is ‘verhuisd naar het huis, laatst bewoond door Mevr. de Wed. Sutorius, Gang Scott.

Uit passagierslijsten blijkt dat Louise Sutorius-Wrück met twee kinderen en met H. Sutorius (waarschijnlijk schoonbroer Henry) in mei 1874 met de boot is aangekomen in Marseille vanuit Singapore¹⁴. Vermoedelijk voor een eerste bezoek aan Europa na de dood van haar man Philip. In maart 1894 verblijft Louise Sutorius-Wrück tijdelijk in Delft. Haar dochters zijn dan al getrouwd en het huis uit. In maart 1894 verschijnt in verschillende kranten¹⁵ het volgende bericht: “Mevr. de wed. Ph. Sutorius, geb. Wrück, wonende te Batavia, thans tijdelijk verblijvende te Delft, heeft t.b.v. 's Rijks Museum te Amsterdam, ten

geschenke aangeboden eene proeve van kunstnaaldwerk (haakwerk), vóór ongeveer 60 jaren op Java vervaardigd door eene Javaansche slavine. Aan mevr. de weduwe Sutorius, geb. Wrück is daarvoor de dank der Regeering betuigd.”

Op 81-jarige leeftijd overlijdt Petrus Antonius Sutorius op 17 maart 1886 te Gemert. Van zijn overlijden wordt aangifte gedaan door twee burens, waaronder apotheker T.G.H. van der Willigen¹⁶. Een jaar later, op 4 oktober 1887, sterft ook zijn weduwe Maria Elisabeth Sutorius-Schouten in Gemert op 73-jarige leeftijd.

Laatste jaren van Louise

In december 1911 woont Louise Sutorius-Wrück in de Museumlaan in Batavia. Op 16 december 1911 verschijnt er een advertentie in ‘Het nieuws van den dag voor Nederlandsch-Indië’ met de volgende aanbieding: “*Pension aangeboden met 1 Februari voor een gehuwd paar en beschaafde dame, adres Wed. Ph. Sutorius-Wrück, Museumlaan, Spreekuur 's avonds van 6-7.*”

Daarna drijft Louise jarenlang een bloemenzaak aan de Willemslaan 8 in Batavia¹⁷. Van 1916 tot 1922 adverteert zij regelmatig in de plaatselijke kranten voor deze zaak. Zij woont zelf bij de zaak en verhuurt op die plek in dezelfde tijd ook (een) gemeubileerde kamer(s) met volledig

Advertentie Bloemenhandel Mevr. de Wed. Sutorius-Wrück.

pension. Op die manier kan zij in haar levensonderhoud voorzien. Haar oudste dochter Betsy (Maria Elizabeth Eva Helena Sutorius) is in 1886 in Batavia getrouwd op 19-jarige leeftijd met de Nederlands-Indische zakenman Frits (Godefridus Josephus Maria) Raupp¹⁸. Ze worden ouders van een groot gezin. Haar jongste dochter Evange-

lina is in 1889 getrouwd op 20-jarige leeftijd in Meester Cornelis met Anthonius Albertus Servaas de Klerck, een landheer¹⁹. Ze krijgen meerdere kinderen. Het huwelijk eindigt op 13 april 1911 te Buitenzorg in een echtscheiding. Christine 'Louise' Sutorius-Wrück overlijdt op 23 februari 1924 te Batavia op 77-jarige leeftijd.

Noten:

1. BHIC, BS Geb. Helmond 1841, arch. 50, inv. 3530, akte 130.
2. W. A. J. M. Harkx, 'De Helmondse textielnijverheid in de loop der eeuwen', Stichting Zuidelijk Historisch Contact, Tilburg (1967), pdf via boeken.stichtingzhc.nl, pp. 67, 105, 106, 113 (tabel) en 114; G. van Hooff, 'De familie Sutorius in Helmond', Helmonds Heem, 1981(4), pdf via www.heemkundekringhelmont.nl.
3. Leo Bombeeck, Vlamingen bij de Vlisco te Helmond, 25-7-2014, http://www.bombeeck-genealogy.com/index_html_files/Vlamingen%20bij%20de%20Vlisco4.pdf; KB via Delpher, Nederlandsche Staatscourant d.d. 1-4-1844 en 17-8-1846 en 21-2-1855; Circulaire honderdjarig jubileum oprichting 'P. F. van Vlissingen & Cie' d.d. 15-8-1946, Heemkamer Gemert, map 12 uit doos 9; Harkx, a.w. pp. 148-149; G. van Hooff, a.w. p. 141; Wikipedia-lemmata 'Vlisco' (v. 3-1-2025) en 'Paulus Sutorius & Co' (v. 16-6-2023); inbrabantstaateenhuis.nl/verhalen/vlisco (v. 9-4-2020); www.monumenten.nl/monument/513003 (v. 21-4-2020).
4. KB via Delpher, familiebericht in De Tijd d.d. 11-1-1853.
5. KB via Delpher, Nederlandsche Staatscourant en Algemeen Handelsblad, beiden d.d. 22-6-1847.
6. G. van Hooff, a.w. pp. 141, 147 (noot 15); Harkx, a.w. p. 149.
7. KB via Delpher, Nederlandsche Staatscourant d.d. 21-2-1855, De Tijd d.d. 30-6-1855 p. 2 sec. Per Telegraaf, Algemeen Handelsblad d.d. 18-1-1859 p. 4 en 2-2-1859 p. 3; G. van Hooff, a.w.
8. Stadsarchief Rotterdam, Bev.reg. Rotterdam 1862, arch. 494-03, inv. 225, blad 3157, scan p. 153.
9. Maarten en Willy Etmans, Genealogisch onderzoeksbureau Roosje Roos, via www.roosjeroos.nl.
10. KB via Delpher, Nieuwe Rotterdamse Courant d.d. 3-8-1869 en Nederlandsche Staatscourant d.d. 4-8-1869 en Javasche Courant d.d. 9-11-1869.
11. KB via Delpher, Het nieuws van den dag voor Nederlandsch-Indië d.d. 30-8-1913 & 14-2-1914 & 7-3-1914 & 28-3-1914.
12. GA Gemert-Bakel, Bev.reg. Gemert 1861-1879 folio 1055 en 1880-1900 folio 911 [In 1880 heeft apotheek 't Hert huisnummer B316 en woont wed. P.A. Sutorius op B310]; BHIC, BS Overl. Gemert 17-3-1886 (P.A. Sutorius), arch. 50, inv. 2927, akte 32 [Aangifte door de naburen T.G.H van der Willigen (apotheker 't Hert) en dhr. Albers (boterfabrikant)].
13. KB via Delpher, Java-bode d.d. 5-6-1873, Familiebericht in Bataviaasch handelsblad d.d. 8-9-1873 en in De Maasbode d.d. 14-8-1873, 'Vendutie', Java-bode d.d. 21-10-1873, 'Dr. Bentley', Bataviaasch Handelsblad d.d. 4-11-1873; GA Gemert-Bakel, BS Overl. Gemert 1873, arch. 11.079, inv. 39, akte 71.
14. KB via Delpher, Bataviaasch Handelsblad d.d. 12-6-1874.
15. KB via Delpher, Het vaderland en de Nederlandsche Staatscourant d.d. 8-3-1894 en De Haagsche courant d.d. 14-3-1894.
16. BHIC, BS Overl. 1887, arch. 50, inv. 2927, akte 105; GA Gemert-Bakel, BS Overl. Gemert 1886, arch. 11.079, inv. 40, akte 32; KB via Delpher, familieberichten in De Maasbode d.d. 1-5-1886 & 21-3-1886 & 20-12-1887 & 1-3-1886 & 9-10-1887 en De Tijd d.d. 20-3-1886.
17. KB via Delpher, Het nieuws van den dag voor Nederlandsch-Indië d.d. 13-7-1918 & 5-9-1921.
18. KB via Delpher, Bataviaasch Nieuwsblad d.d. 30-9-1886 & 2-10-1886.
19. Zie noot 9.

Grensoverschrijdend gedrag

Wie over de Rooije Hoefsedijk van Gemert richting Elsendorp rijdt (of terug) hoeft geen paspoort te tonen. Toch passeer je er een grensovergang, gemarkeerd door een heuse grensmaal. Althans, die grens was er ooit. De maal herinnert aan een conflict uit het begin van de vijftiende eeuw. De Gemertse Peel behoorde toen al van oudsher toe aan de soevereine heerlijkheid Gemert.

Maar de inwoners van Bakel, Aarle en Helmond dachten daar anders over. Ze trokken in 1408 een kaarsrechte grens tussen Bakel en Handel, markeerden die met grensmaal, en eïgenden zich de Gemertse Peel toe. De Duitse Orde protesteerde bij de Hertog van Brabant en die gaf toe dat de grensmaal geen enkele waarde hadden. Echter, in plaats van de Gemertse Peel terug te geven aan de rechtmatig eïgenaar, eïgende hij zich het gebied zelf toe. De Duitse Orde kon het terugkopen, wat ook gebeurde. Wel liet de Orde de inwoners van Gemert de rekening betalen. Alles bij elkaar toch een vroege vorm van grensoverschrijdend gedrag, dunkt mij. Had daar niet een onafhankelijke rechter maal en perk aan kunnen stellen?

Fellenoord: een scherpe verklaring

Fellenoord is een Gemertse oude naam aan de splitsing van het Kruseind in de Pandelaar (richting Erp) en de Deel (richting Boekel); een plaatsnaam die al gebruikt werd in de middeleeuwen. Het zoeken naar een passende naamsverklaring is altijd weer een uitdaging. Wat betekent Fellenoord?

Het toponiem Fellenoord is niet alleen in Gemert bekend, maar het komt ook voor in Brabantse plaatsen als Eindhoven, Boxtel, Drunen en op beslist nog heel veel meer plaatsen elders in het Nederlandse taalgebied. In alle laatstgenoemde plaatsen zijn in het verleden verklaringen gegeven – denkelijk allen van elkaar overgeschreven – als die van “woeste, gevaarlijke plaats”. En dat zonder daarvoor een degelijke verantwoording te leveren. ‘Fellen’ lijkt me wat al

te gemakkelijk uitgelegd als ‘woest en gevaarlijk’ en ‘oord’ als ‘plaats’. Echt zaak om eens wat uitgebreider voor Fellenoord te gaan zitten. Zeker nu die naam, heden ten dage alweer een flink aantal jaren, ook gebezigd wordt als huisnaam in de zuidpunt van de Pandelaar.

Oord is (ook) scherp en spits

In het Woordenboek van de Nederlandse Taal (WNT), deel 11 (1910) vinden we maar liefst

vijftien kolommen met betekenissen voor ‘oord’. Hieronder volgen daaruit alvast een paar mij direct aansprekende teksten:

- *“De oorspronkelijke betekenis van ‘oord’ was in alle Oudgermaanse dialecten: spits eener speer, dat met het in onbruik raken van*

Het Kruseind zoals het er in 1916 uitzag.

Het Keske met op de achtergrond de woning waarop de naam Fellenoord te lezen is.

Op het kaartje is te zien hoe het Kruseind zich splitst in Deel en Pandelaar en daarin een driehoek vormde.

het wapen zelf in het Nieuwnederlandsch is teloorgegaan.”

- “In Noord-Brabant kan ‘oord’ ook wel punt van een mes, zeis of zicht betekenen.” Het woord ‘scherpoordig’ komt vervolgens ter sprake als zijnde ‘scherphoekig’ en uit het Middelnederlandsch ook ‘die orde (= hoek) van den scilde’. Oord kan dus ook ‘hoek’ betekenen. En met ‘die orde van den scilde’ is niets anders dan de (spitse) punt van een wapenschild bedoeld.

Kijken we met deze bovenstaande gegevens naar de plattegrond van het Kruseind, waar die zich splitst in Pandelaar en Deel, dan zien we de (scherpe) hoek die de wegensplitsing daar ter plaatse vormt als een wel heel ‘scherpoordige’ splitsing.

Een gelijkaardige ‘scherpoordige’ wegensplitsing vinden we ook op oude wegenkaarten tussen

Eindhoven en Woensel, waar we de huidige Fellenoord bij het station aantreffen. En verdorie wanneer je vervolgens *googled* naar Fellenoord in Boxtel, dan levert je dat meteen een kaartje uit het begin van de 19de eeuw waar vanuit de dorpskom Boxtel één van de wegen van een opvallende ‘scherpoordige’ wegensplitsing de naam draagt van Fellenoord. Dat is de latere Eindhovenseweg in Boxtel.

De Fellenoord aan Het Kruis

Wanneer we nu uit een lijst van Martien van der Wijst¹ de Gemertse toponiemen van circa 1589 “*aent Cruijs aen den Fellenoord*” en “*aen de Fellenoordt in de Pantelaer*” en uit mijn eigen aantekeningen (1527)² “*den Fellenorde in die Deelstraet*” onder de loep nemen, dan hebben we hier verwijzingen naar beide poten van de scherpe hoek die nu nog steeds bijeenkomen op

Het Keske aan het Kruseind voor het in 1990 bij een opknapbeurt enkele meters werd verplaatst.

de plek waar we vandaag het keske aan het Kruseind treffen.

De 'gevaarlijke' dan wel 'woeste' en/of 'onontgonnen' betekenis voor Fellenoord is hier toch echt niet op zijn plaats. In de middeleeuwen is dit al bebouwd gebied. En dat is beslist zo ook het geval in Eindhoven, Boxtel en Drunen.

Huijs en hof After den Oude Fellenoord in 1436

Aan de hand van vele tientallen schepenakten uit Gemerts Rechterlijk Archief lijkt het almaar aannemelijker dat het toponiem Fellenoord in Gemert echt gesitueerd moet worden als zijnde gelegen in de scherpe hoek van de wegensplitsing naar respectievelijk Erp (Pandelaar) en Boekel (Deel). En dat inclusief een flink en gesloten achterland naar beide zijden. Dat leidt vervolgens ook tot de bevinding dat de daar in de 15de en 16de eeuw gelegen bebouwing eigendom was van gezeten en gerespecteerde inwoners van Gemert. Een direct aansprekend gegeven dateert uit 1436 en betreft ene Kathelijn, dochter van wijlen Heer Gevert van Hanert, voorheen commandeur van het Huis van

de Heren Theutonen van de Biezen. Zij blijkt de eigenares van een huis gelegen in de (scherpe) hoekpunt van de wegensplitsing die wordt aangegeven als "*huijs ende hof in Gemert After den Oude Fellenoord*".³ Zij blijkt niet onbemiddeld gezien het feit dat zij haar kinderen Willem en Beel na haar overlijden alvast jaarlijks tien mud rogge kan toe bedelen uit haar huis en hof. Het zijn weliswaar natuurlijke (= bastaard)kinderen, maar hun vader is bepaald een vooraanstaand man in de regio. Het is wijlen Lucas Meeussoen van Arlebeke! Zo rond 1390 is hij immers de schout van Gemert. En tevens leenman van de Commanderie van de Duitse Orde in Gemert.

Of de huizinge van Kathelijn, het vroegere lief van de Gemertse commandeur, indertijd de enige bebouwing was *After den Ouden Fellenoord*, dat is vooralsnog de vraag. In 1472 is sprake van een huis ende hof en aangelegen land '*aen den Fellenoord*' op een perceel dat bijna anderhalve hectare belooft.⁴ In 1486 heeft men het vervolgens over een huis, schuur, hofstad en bijbehorend erf in Gemert *naest* de plaats genaamd *Fellenoirde*.⁵ Rond die tijd is in de zogeheten Bossche Protocolen ook sprake van een Gemertse familie met de familienaam Van den Fellenoord, met onroerend bezit in het centrum van Gemert in de buurt van het kasteel (nu: Ridderplein-Kerkstraat). Mogelijk nabestaanden van Vrouwe Kathelijn en de Commandeur? Dat zou zomaar kunnen.

Tot besluit: verklaring voor Fellenoord

De Fellenoord in zijn algemeenheid betreft een scherphoekig gebied of perceel. In Gemert is

Op initiatief van buurtbewoners werd het Keske opgeknapt en een stukje verplaatst, zodat het verkeer er beter langs kon.

't het grondgebied dat van oudsher uitloopt in een scherpe hoek tussen Pandelaar en Deel. Precies in die scherpe hoekpunt stond al rond 1500 een kruisbeeld. Exact in de as van de weg, precies daar waar die ophoudt en overgaat in Pandelaar naar de ene kant en Deel naar de andere kant. Dat is de plek die we vandaag de dag nog steeds kennen als het eind van het Kruseind. En het eindpunt van het Kruseind valt in Gemert van oudsher samen met het 'scherpe' beginpunt van het gebied Fellenoord. Dat het kruisbeeld op initiatief van de buurtschap vervangen wordt door uiteindelijk in 1911 een keske met vier nissen doet daar niets aan af. In één van die nissen komt opnieuw een kruisbeeld, opnieuw exact in de as van de weg. Het Kruseind blijft het algemeen gekende Kruseind. Pas in 1990 zal door onachtzaamheid

het keske worden verplaatst en enigszins gedraaid. Eigenlijk was het de bedoeling om daar een rotonde aan te leggen. Dan wordt de vraag gesteld of het niet goedkoper is om gewoon 't keske wat te verplaatsen? En meer ruimte te scheppen voor het verkeer. Dat kon natuurlijk ook, als het Kruseind maar het Kruseind zou blijven. Wat Kruseind? Hoezo Kruseind? Niemand dacht nog aan een kruis exact in de as van de weg die het Kruseind markeerde. En al helemaal niet aan de geheel vergeten scherphoekige Fellenoord die *meepesant* vervaagde.

Maar... de naam is teruggekomen als huisnaam op een perceel dat zes- à zevenhonderd jaar geleden die naam ook al droeg.

Noten:

1. Martien van der Wijst, Gemertse toponiemen van 1366 tot 1802, in Gemerts Heem nr.42, lente 1971, blz. 3-12.
2. Gemeentearchief Gemert-Bakel, Rechterlijk Archief Gemert, Gemert R102 d.d. 27.2.1527.
3. Bossche Protocollen R1206 folio 195 dd 7-7-1436.
4. Bossche Protocollen R1241 folio 371v dd 3-8-1472.
5. Bossche Protocollen R1254 folio 293 dd 26.5.1486.

Oorlogsvondst op de skelft

De boerderij aan de Broekstraat 36 wordt verbouwd. Het pand staat bekend onder de naam Nieuw Begijnhof. Deze naam is ontleend aan de oude hoeve ('Begijnhof') die aan de overzijde van de straat heeft gestaan en in 1895 is afgebrand. Broekstraat 36 is gebouwd in 1898 door kasteel eigenaar Scheidius. De familie Welten heeft dit monument enige tijd geleden gekocht en wil het aanpassen naar de hedendaagse woonwensen, maar zeker ook elementen in oude luister herstellen.

Na een lang traject van ontwerpen en bijschaven kunnen nu de feitelijke werkzaamheden beginnen. Welke blikken op het verleden laat deze verbouwing zien? We hebben Grad Welten gevraagd om het de redactie te melden als hij dingen tegenkomt die vermeldenswaard zijn. Het begint al vroeg in de verbouwing, bij het opruimen van de hooizolder. Hier zijn bericht.

Wij zijn de trotse bezitters van een monumentale boerderij op de Broekstraat en we hebben bij de voorbereidingen voor de aanstaande verbouwing een leuke vondst gedaan. Voor de verbouwing moest de oude *skelft* verwijderd worden. Deze *skelft* was nog echt een ouderwetse *slietenzûlder*, dat wil zeggen: dikke eiken balken, daarover dunnere eiken balken en daar weer kruislings overheen dunnere dennenstammetjes. Over die dennenstammetjes lagen weer kruislings bundels stro gestapeld en zo kwam men tot een stevig geheel, wat de verdiepingvloer vormde en bovendien ook nog eens een prima isolerende werking had. Daar bovenop zijn een kleine 130 jaar lang iedere zomer tussen de vijftienhonderd en tweeduizend pakken hooi gestapeld (heel vroeger geen pakken maar los hooi): het winterrantsoen voor de koeien.

Door het gewicht van het hooi zijn de strobundels in de loop der tijd enorm samengeperst, dus

De skelft, ontgaan van stro en de dennenstammetjes. (foto familie Welten)

het verwijderen van deze bundels was een hels karwei. Alles moest losgestoken worden, voor we het naar beneden konden werken. En bij het loswerken en verplaatsen van het stro kwam 130 jaar aan stof vrij, een ongekeerde hoeveelheid stof. Gelukkig is veel stof ook een goed teken, want dat duidt op weinig of geen lekkages. En dat is alleen maar goed voor de staat van onze boerderij. Vanzelfsprekend lag ook de hele stalvloer beneden helemaal vol met stro en stof. Ook dat hebben we naar buiten gewinkeld en daar op de oude mestvaalt gegooid.

Zoals het hoort rond een oude boerderij hebben wij ook loslopend rondscharrelend pluimvee. Onze haan Arie (Arie Haan) zat wat in die hoop te krabben en ik zag dat hij iets tevoorschijn kraste. Het blijkt een oud sigarettenpakje te zijn, van een mij onbekend Engels merk. Na enig speurwerk ben ik erachter gekomen dat dit merk speciaal in deze pakjes geproduceerd werd voor in het rantsoen van de geallieerde Engelse soldaten in de Tweede Wereldoorlog.

Van de vorige bewoners van onze boerderij hebben we wel eens gehoord dat er in de nadagen van de oorlog geruime tijd Engelse soldaten op Broekstraat 36 gebivakkeerd hebben, maar dat deze vooral in de oude veldschuur achter op het erf verbleven (na de oorlog is daar met spelen in het zand klaarblijkelijk nog veel munitie gevonden). Toch heeft een soldaat waarschijnlijk stiekem zitten roken op de hooizolder, omdat het pakje daar terecht is gekomen. Gelukkig heeft hij dat héél voorzichtig gedaan, want de boerderij heeft de hele oorlog zonder schade doorstaan. Een bijzondere vondst bij de start van onze

verbouwingswerkzaamheden. Maar wat het extra bijzonder maakt, is dat ik het Britse soldatensigarettenpakje gevonden heb in de week voor de viering van 80 jaar bevrijding. Bijzonder dat het dus tachtig jaar op de skelft gelegen heeft zonder dat iemand het wist en dat het uit het laatste beetje van de ongeveer 80 kuub stro die we afgevoerd hebben door onze haan tevoorschijn is getoverd. We vermoeden dat de rokende soldaat inmiddels gestopt is met roken, maar we blijven hem dankbaar dat hij voorzichtig gerookt heeft op onze *skelft* en zeker ook voor de strijd die hij, met velen, ver van huis gestreden heeft voor onze vrijheid.

Het pakje sigaretten uit de oorlogstijd. (foto familie Welten)

Ad Otten D'n himmel of een skup èèrd

Het zal zijn geweest in 1954 toen mijn opa, naar wie ik ben vernoemd, werd bediend. Dat wil zeggen: hem werd het sacrament van het Heilig Oliesel toegediend ook al wilde hij dat eigenlijk niet. Opa en oma woonden bij ons in huis en ons mam had al gezorgd voor een kruisbeeld op een tafeltje met links en rechts een brandende kaars. Wij woonden schuin tegenover de pastorie. Pastoor Van den Heuvel hoefde maar over te steken. En die kwam in vol ornaat. Ik moet 9 jaar zijn geweest. Ik en onzen Henk stonden als oudsten van

het gezin met vader, moeder en opoe rond het bed van opa Januske Otten. De hele plechtigheid hebben we meegemaakt.

Toen 'mijnheer pastoor' klaar was met alle kruistekens, zalvingen, zegeningen en het (voor)bidden voor het zieleheil van 'het slachtoffer', zei hij tot slot ter geruststelling tegen opa nog iets in de geest van: *"Zo Janus, en mocht je nu wat overkomen, dan ga je recht naar de hemel!"* Opa zette grote ogen op en zei tegen de pastoor *"Nò d'n hîmmel?"* en *"Geleufde gaj dè?"* Om vervolgens

Januske Otten (links) verlaat hier met zijn vrouw de kerk waar ze hun gouden bruiloft vierden. Een jaar later op zijn sterfbed bleek Januske toch niet zo gelovig.

In een voorstad van Hamburg staat een oorlogsmonument van een biddende soldaat op het graf van een gesneuvelde wapenbroeder dat is getiteld "Ich hatt' einen Kameraden..."

voor zichzelf maar voor iedereen duidelijk genoeg te besluiten met *“Ge kriet ‘n skup èèrd over ‘w sodemieter. D’èst gelèjk!”* Opoe verschoot ervan en zei iets van *“Mar Jaonus toch!”* En ons mam

boog zich naar ons toe en fluisterde heel zachtjes in onze oortjes: *“Opa weet niet meer wat ie zegt. Opa wordt een bietje kinds...”*

God had geen licht aan

Op de Komschool in Gemert kwam met een zekere regelmaat pastoor Van den Heuvel of één van zijn kapelaans lesgeven. Rekenen en Taal konden dan wel algemeen beschouwd worden als de belangrijkste leervakken op school, maar de aller-allerbelangrijkste les gold toch eigenlijk de godsdienst- en catechismusles, zo leerden ons de nog allemaal zwartgerokte meesters uit de parochiekerk van toen.

Dat alles is zo’n dikke zeventig jaren geleden en ik realiseer me nu dat van al die ‘ozo’ belangrijke catechismusvragen ik er nog slechts EENTJE met vraag en antwoord kan opdreunen. Het is een korte vraag met dito antwoord die ik er net als toen op de speelplaats, en het liefst met stemverheffing, zo weer kan uitflappen, ook al werd die dan door ‘ons’ in het antwoord expres wat vervormd:

“Kunnen wij God zien?”

“Neen, wij kunnen God niet zien, want Hij heeft GEEN LICHT AAN!”

Mijn hele klas kende deze vraag-met-antwoord. Natuurlijk wist iedereen wel dat het antwoord hoorde te eindigen op LICHAAM, maar... ‘lichaam’ is geen Gemerts woord! Sla er het uitgebreide Woordenboek van de Gemertse Taal maar op na. Dat woord kenden we niet. Geen van allen! Wij wisten ons *lèjf* en toen we nog wat kleiner waren werden onze *lèjfkjes* door onze moeders gewassen in een wasteil. Het woord ‘lichaam’ werd thuis nooit gebezigd. Dat kwam uit het ‘buitenland’ en hoorde niet bij ons. En voor zover ik me kan herinneren evenmin bij de rest van de klas. Bijgevolg was ‘GEEN LICHT AAN’ onze perfect klinkende Gemertse invulling voor ‘GEEN LICHAAM!!!’ En als ik eraan terugdenk waren er toen ook al meesters en juffrouwen die, om deze met zijn allen op de speelplaats luid opgedreunde bijzondere catechismusvraag-met-antwoord, een glimlach niet konden onderdrukken. Zij begrepen en voelden wel hoe het zat! Of zou de schrijver van dit artikel dat maar hebben gedroomd?? Nee toch!

Ik had een wapenmaker

Gedicht van Johanna Oor-Prinzen

Bladerend in de Katholieke Illustratie van 4 februari 1931 (65ste Jaargang blz.428) stuitte ik

zomaar op een gedicht van Johanna Oor-Prinzen. Dat is een Gemertse wist ik. Van de fabrikantenfamilie Prinzen. Johanna Prinzen werd in Gemert

Johanna Prinzen met haar echtgenoot Matheus Oor.

geboren in 1864 en overleed op haar 88ste te Geleen in 1952.

Zij trouwde in 1903 te Gemert de Roermondse beeldhouwer Matheus Oor. En was zij het ook niet die model stond voor het beeld van de Heilige Elisabeth in de vroegere kapelgevel van

het Gasthuis aan de Nieuwstraat (bouwjaar 1908), dat rond 2010 een nieuwe bestemming vond in de aula van Huize Ruijschenbergh?

En stond Johanna Prinzen, de dichteres, zo rond haar trouwjaar of in elk geval in het eerste decennium van de twintigste

Het gedicht van Johanna Prinzen was afgedrukt in de Katholieke Illustratie in 1931.

eeuw ook al niet model voor de Heilige Maagd Maria in de Calvarieberg op Gemerts parochiekerkhof?

In de Katholieke Illustratie van 1931 laat zij zien heel sterk betrokken te zijn tot de beeldende kunst en niet alleen tot die van haar echtgenoot de beeldhouwer. Haar gedicht in de Katholieke Illustratie blijkt geïnspireerd door een foto van de beeltenis van een biddende soldaat die een gesneuvelde kameraad uit de Eerste Wereldoorlog herdenkt in een eerdere aflevering. Het is een foto van een oorlogsmonument in een voorstad van Hamburg dat nogal afwijkt van het gebruikelijke en zeker niet opwekt tot nieuwe krijgslust. (Katholieke Illustratie 7 januari 1931, blz. 345). Een biddende soldaat op het graf van een gesneuvelde wapenbroeder dat is getiteld "*Ich hatt einen Kameraden...*"

We volstaan hier met het laatste couplet van het aansprekende gedicht "*Ik had een wapenmakker*" van de Gemertse Johanna Prinzen, die we als dichteres nog niet kennen:

*Ik had een wapenmakker, jong en sterk.
Hij viel op vreemden bodem en geen zerk
Wijst ons de plaats waar zijn gebeente rust,
Geen moeder heeft het bleek gelaat gekust,
Dat stil en vredig op het sneeuwkleed lag.
Alleen, verlaten, tot aan jongsten dag.
Maar in "die Heimat" buigt een kameraad
De knie, terwijl hij de oogen nederslaat,
En van zijn lippen stijgt een stille bēe:*

"Gij, trouwe wapenmakker, rust in vrēe."

Johanna Oor-Prinzen

„ICH HATT EINEN KAMERADEN“
Hij als stemmingsvolle foto van dien biddenden soldaat, in no. 15 van de K.I.

Ik had een wapenmakker, jong en sterk,
 'n Flinken knap, bekwaam voor ieder werk,
 Met krullend haar, als ripend graan zoo blond,
 En oogen blauw, waarin zijn ziele stond
 Te lezen als in open boek, hemind
 Als hij was geen in 't dorp bij grip en kind,
 En iedereen die hem van ver slechts zag,
 Begroette hem met vriend'lijk woord en lach.

De ooring kwam, 't commando klonk. Een groot,
 Een handdruk zeg, een laatste. — Wegensood
 Vertrok ons regiment. Een lange rij
 Van stoere krijgers, opgewekt en blij
 En vol beginstering. — Hij, in overtoed
 „Ach, die Pruzzen“, die zijn land, zijn goed,
 Zijn groeten Rijn zoo gaarne ingepikt!
 Hij zou ze leven! Op den kop getikt!
 En knispand in het stof voor 't Schwarz, Witz, Rot,
 Dat zou het einde zijn! Nieuw, nieuw, geen nood,
 Duitschland zoo „slepen“, 't kon niet anders zijn,
 Want „fest und treu“ stond steeds „die Wacht am Rhein“.

't Was voor Verdun, 'n Kommando, heider, klaar,
 Hier blanke sneeuwveld lichte wonderbaar
 En schitterde in zijven massenrij. —
 Rondom de Kerzinschreide, heilig, rein. —
 Er viel geen schot! 't geen vuurpijl niste meer!
 Als in een droom amvatien we 't groeven.
 We zagen weer den stad van Bethleem,
 Den kerstboom, rijk gemaakt. Op eens een stem
 Die 't „Stille, heil'ge Nacht“ had gezegt.
 't Klonk door de stille als een vreem gebed.
 Ik zag mijn makker in het licht der maan,
 Hoog op den wal van onze loopgraaf staan.
 „Kom naar besuden keerd, je bent tot,
 Zoo heeft de vijand je immers onder schot!“
 Daar, plint een kniel! In witte wiespacht
 Zont stil mijn wapenmakker. — 't Soewerde nacht.

Ik had een wapenmakker, jong en sterk,
 Hij viel op vreemden bodem en geen zerk
 Wijst ons de plaats waar zijn gebeente rust,
 Geen moeder heeft het bleek gelaat gekust,
 Dat stil en vredig op het sneeuwkleed lag.
 Alleen, verlaten, tot aan jongsten dag.
 Maar in „die Heimat“ buigt een kameraad
 De knie, terwijl hij de oogen nederslaat,
 En van zijn lippen stijgt een stille bēe!
 „Gij, trouwe wapenmakker, rust in vrēe.“

JOHANNA OOR-PRINZEN

Aanvulling Gemerts Woordenboek

Van allerhande Gemertse woorden die ik kreeg aangereikt, hoorde of zelf gebruikte heb ik gecontroleerd of ze zijn opgenomen in het Gemerts Woordenboek. Dat heeft weer een aantal nieuwe Gemertse woorden opgeleverd. Met dank ook aan Mari van Berlo, Zus Kluitmans, Piet Slits, Dilia Steeghs, Paul Verhees en Piet Vos. De nieuwe lemmata zijn in dezelfde vorm gegoten als in het Gemerts Woordenboek van 2017 t.b.v. latere digitalisering. Dank aan Wim Vos voor zijn controlewerk.

Gímmers – Nederlands

bajpoetse

ww overg (-t baj, -te baj, h. bajgepoetst): van replek dienen. *Haj pèrmeteerte z'naajge dor wa af te zègge, toew hèè 'k 'm 's goewd bajgepoetst. (= bajvaège).*

dürdrèèje

ww (vormen, zie drèèje) **1.** onoverg (is dūrge-drèèjd/ dūrgedreeje): **1.** buiten zichzelf raken door emotie. *Toew ie óp de pláts van 't ón-geluk kwamp drèèjden ie híllemol dūr.* **2.** zwaar ver-slaafd zijn. **II.** overg (h. dūrge-drèèjd/ dūrgedreeje): doordraaien/afkeuren van groente en fruit op de veiling.

gèk²

ev/mv -ke: gek, krankzinnige. *Dè moete ok híl anders ânvatte, zí de gèk:* Dat moet je ook heel anders aanpakken naar mijn bescheiden mening.

gòdverdie

tw bastaardvloek: godverdomme.

gons

bw: gaans (in de genitief na een tijdsbepaling). *Hándel is nòg gín uujr gons.*

Hèllemóns

bn: Helmonds. *Haj hé de Hèllemónse ziek:* hij heeft pijn in de rug (moeilijk te controleren voor een keuringsarts, Helmonders zouden daar mis-

bruik van maken).

kaoj¹

I 2. slecht *Koje praot verkooëpe:* kwaadspreken *Haj ha 'ne kohen dronk:* hij werd agressief door de alcohol.

nondekèèj

tw bastaardvloek: verdomme.

nondepie

tw bastaardvloek: verdomme.

ópgoje

ww overg (vormen, zie goje, h. ópgegojd): **1.** opgooien, handmatig opschudden van hooi op het land of korenschoven op de kar (bij warm weer en zeer hoge luchtvochtigheid ontstaan spontaan natte/ klamme vloeren). **2.** (uitsl infin): (bepaald) kinderspel.

skòlleketrappe

ww onoverg (-t skòlleke, -te -, h. skòllekegetrapt:)

1. bij een brede sloot die nog niet stevig dichtgevroren is (of als het al een beetje dooit) snel de overkant zien te bereiken waarbij door breking van het ijs losse schollen/ schotsen (kunnen) ontstaan. *Ónze Frans waor mí skòlleketrappe dūr 't ejs in de grácht gezákt.*

2. ijs waaronder het water is weggelopen of weggezakt stuktrappen bij wijze van ijsvermaak. *Zal*

oew 's gon skölleketrappen óp de sleuj lanks die wèèj? Dor lí veul skòlejs. (zie skòlejs).

verdiēs

bw: erg, zeer. *Dè zèn verdiēs skon èrpel. Haj is verdiēs knap. Haj hí verdiēs veul gèld. (zie verrèk-kes).*

verneeme

ww overg (vormen zie neeme, h. vernomme): horen, vernemen. *Sins hullie no Canada zèn ver-tròkke hebbe we niks mîr van ze vernomme.*

wèèje¹

ww onpers (-t, -de, h. gewèèjd) **I**. onoverg: waaien. *'t Wèèjde d'r:* er was daar een stevige discussie/ ruzie. *'t Wèèjt dun:* er staat een schrale wind.

wierts

v ev/mv -e: een uitgespuugde of uitgepoepte sliert (b.v. vogelpoep op een raam).

zeund¹

v ev/geen mv: zonde, jammer.

zeund²

o ev/geen mv: jammer. *Van 't zeund worde dik:* Als je het jammer vindt om etensresten weg te gooien en ze daarom maar opeet, word je dik.

zo³

bw: snel, in korte tijd. *Het is zo daolek. Dè hède tòch zo gedon.*

zwirrend

bn: zwerend. *Dè klòpt as 'ne zwirrende vinger:* dat is helemaal juist (een flink zwerende vinger kán een kloppend gevoel geven). (zie zwaère³).

Nederlands – Gímmers

agressief (door alkohol): (zie kaoj¹ I 2)

discussie: (zie wèèje¹)

doordraaien (van groente of fruit op een veiling): dūrdrèèje

emotie (buiten zichzelf raken van -): dūrdrèèje

erg: duuvels, èrg¹ II, fesoenlijk, knap, líllek, verdiēs (bw)

etensresten (- opeten): (zie zeund²)

gaans: gons, looèpes

godverdomme: gödgløejendenhoewd, gödverdie, gödverdòmme

horen: hèüre, verneeme

juist: akoord, (zie haok), jaonèt, krèk, vlák, (zie zwirrend)

kwaadspreken: klapèèje, (zie kaoj¹ I 2)

mening (naar mijn bescheiden-): (zie gek²)

opgooien: òpgoje

opschudden (van hooi, handmatig): òpgoje

repliek (van – dienen): bajpoetse, bajvaège

rugpijn: (zie Hèllemònds), (zie kriejge 7), krímmer 2, (zie reug 1)

ruzie: kaèk, kedeej, keek, kerwél, (zie reej), (zie reeje), (zie reen), ruuzeng, (zie wèèje¹)

sliert (uitgepoept/ uitgespuugd): wiert

snel: (zie drieklets), gauw, hârd, rap, (zie vierklèts), (zie weerlicht), zo³

verdomme: gödverdorrie, gördie, gördólme,, gördorrie, görtemiej, márditte, pòdòmme, nondekèèj, nondepie, pòdòmme, verdòkke, verdòmme, verdorrie, verdulleme, verdummele

vernemen: verneeme

verslaafd (zwaar – zijn): dūrdrèèje

voet (te-): gons, looèpes

wind (schrale-): (zie wèèje¹)

zeer (heel): duuvels, èrg¹ II, haël, hēël, knap, loejend, nòndejuus, stik, verdiēs (bw)

zwerend: zwirrend

Uitgave mei 2025 - ISSN: 0166-2473

Gemerts Heem tijdschrift met artikelen op het gebied van geschiedenis, archeologie, genealogie, dialect, e.a. van de voormalige gemeente Gemert.

Abonnement €27,50 per jaar (tevens lidmaatschap heemkundekring)
Postadres Paaslelie 3, 5422 DD Gemert
Betalingen Op Rabobank Gemert NL54 RABO 0116 1972 26 t.n.v. Heemkundekring
De Kommanderij Gemert, onder vermelding van "contributie"
Voor buitenlandse leden IBAN: NL54RABO0116197226 BIC: RABONL2U.
Website www.heemkundekringgemert.nl
Redactie Wim van der Coelen, Cas Jamin, Casper Kalb, Ad Otten, Jan Timmers, Paul Verhees,
Wim Vos, Simon van Wetten.
Redactieadres Heemkundekring De Kommanderij Gemert, Ruijschenberghstraat 3b, 5421 KR Gemert.
e-mail: redactiegemertsheem@hkkgemert.nl
Ledenadministratie voor adreswijzigingen etc. e-mail: ledenadministratie@hkkgemert.nl

Overname artikelen toegestaan, mits bronvermelding

